

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ ВИВЧЕННЯ**

**ПРИМУСОВА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ПРИДУНАВ'Я: УМОВИ,
ХІД, НАСЛІДКИ (1940-1953РР.)**

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня «магістр»
спеціальності 014.03 Середня освіта: Історія
освітньої програми «Середня освіта: історія.
Українознавство»

Попова Валерія Сергіївна

Керівник: доктор історичних наук, професор
Циганенко Л. Ф.

Рецензент: кандидат історичних наук, доцент
кафедри гуманітарних дисциплін
Дунайського інституту НУ «Одеська
морська академія»

Березовська В. В.

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри історії та методики її навчання
протокол № 6 від « 5 » січня 2023 р.

Завідувач кафедри

Татарінов І. С.
(підпис)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК
« 17 » січня 2023 р.

Оцінка 97 відмінно
(за сestoбальною шкалою) (6 традиційною шкалою)

Циганенко Л. Ф.
(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ МАГІСТЕРСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
РОЗДІЛ 2. ПЕРШІ РОКИ РАДЯНІЗАЦІЇ ПРИДУНАВ'Я: ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ОПОДАТКУВАННЯ.....	24
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ ПРИМУСОВОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ РЕГІОНУ (1940-1941 ТА 1944-1953 РР.).....	34
РОЗДІЛ 4. ДІТИ ПРИДУНАВ'Я І ГОЛОД 1946-1947 РР.....	44
РОЗДІЛ 5. ТИЖДЕНЬ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ: МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ Й РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	50
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	73

ВСТУП

Актуальність теми. Проголошення незалежності України спричинило багато змін у всіх сферах життя народу. Політичне, соціально-економічне становище країни сьогодні потребує всебічного вивчення та критичного осмислення історичного розвитку країни. Цей досвід є неоднозначним, тому будь-яке ідеологізоване чи однобічне висвітлення проблеми не сприятиме формуванню правильної соціально-економічної політики в сучасних реаліях. По-перше, це дослідження трансформації сільського господарства на нашій території. Під час німецько-радянської війни становлення радянської влади на території Ізмаїльської області означало створення адміністративної системи управління, спрямованої на усунення всіх протиріч із соціалістичним ладом.

По-друге, встановлення радянської влади вплинуло, зокрема, на соціально-економічні, політичні, психологічні та інші характеристики регіонального розвитку. Більшість цих об'єктів у селах. Щоб зламати застарілу структуру селянських організацій, радянська влада розпочала колективізацію як прояв рішучої боротьби за ліквідацію ідеології селянської приватної власності. Результатом колективізації стало переміщення сільського населення в регіоні.

Сьогодні важливо правдиво повідомити про соціально-економічну трансформацію українського сільського господарства, особливо в Придунайському регіоні. Відповідно до статей 14 та 41 Конституції України в нашій країні сформована сучасна ринкова модель розвитку аграрної політики з різними формами власності та сучасною інфраструктурою. Відповідно до Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. прискорений перехід до приватної власності проголошено невід'ємною частиною державної політики в аграрному секторі.

Сучасне реформування різних аграрних аспектів села – це деколективізація та дезінтеграція української колгоспної структури. Протягом десятиліть українські землі перебували у складі Радянського Союзу і проходили складний процес радянізації, який мав як негативні, так і позитивні наслідки. Не є винятком і Придунав'я.

Постановка проблеми. Методи тоталітарних держав та їх конкретні прояви у вигляді репресій, голоду, примусового виселення, неодноразово поставали в полі зору сучасних дослідників. Більшість європейських країн намагаються не повернутися до цих форм правління після випробування тоталітаризмом. Поширення правди про природу авторитарних режимів є ключем до розвитку стабільного колективного імунітету проти будь-якої форми диктатури. Аналіз ситуації (на матеріалах Придунав'я), що склалася внаслідок приходу радянського режиму, дозволяє виявити загальні та специфічні риси проявів комуністичної диктатури, визначити основні чинники зміни етнічної структури населення. Перефразовуючи відому фразу О. Суворова: «Війна не закінчена, доки не поховано останнього солдата», можна сказати, що тоталітаризм не закінчився, доки не названо останнього придушеного.

Питання масової колективізації на території Південної України неодноразово досліджувалося вітчизняними та закордонними істориками. Особливо багато писали в роки радянської влади. Після здобуття Україною незалежності та зміни основної парадигми історичного пізнання тема колективізації не стала предметом особливого інтересу для сучасних дослідників. Питання колективізації на Півдні України найчастіше розглядають у контексті голодомору 1946-1947 рр., хоча в цьому плані залишається чимало «білих плям» і нез'ясованих проблем. Особливо це помітно на регіональному боці. Чим відрізнялася колективізація в багатонаціональних регіонах, що нещодавно увійшли до складу Радянського Союзу? Як місцеві партійні та радянські керівники виконували державні завдання? Які події, пов'язані з колективізацією, відображаються у висвітленні місцевих ЗМІ? Відповіді на ці та інші запитання змусили авторів дослідження замислитися над питаннями, пов'язаними з відображенням подій повоєнного періоду в одному з південних регіонів нашої країни на шпальтах обласних газет, а саме – на території Придунайської України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість публікацій сучасних українських науковців з проблеми примусової радянської Півдня України

стосується подій 1930-х років і голодомору 1933р. У цьому напрямі успішно працюють М. Шитюк, В. Доценко, Ю. Корогодський, С. Кульчицький, Ю.Котляр та багато інших дослідників. Щодо Придунайської України, то тут слід виділити праці кількох сучасників. Проблемі повоєнних репресій селян у 1944-1953 рр. присвячено дослідження С. Василенко (Василенко, 2015). І. Татарко комплексно аналізує економічний, соціальний, культурно-освітній розвиток болгарських сіл Ізмаїльської області протягом 1944-1954 рр. (Татарко, 2015). І. Романюк аналізує соціально-економічні та культурні умови сільських поселень Придунайської України у 1940-х – на початку 1950-х років (Романюк, 2004). Дослідження Г.Градинар присвячене питанню насильницької колективізації в Південній Бессарабії (Градинар, 2020).

Питання розвитку Південної Бессарабії в різні історичні періоди, деякі аспекти економічного, політичного, соціального та релігійного стану краю знову і знову постають у полі сучасних істориків. Враховуючи строкатий та поліетнічний склад населення регіону, особливу увагу дослідники приділили питанням, пов'язаним з етнічною складовою історії краю. Наприклад, В. В. Дроздов висвітлює расовий склад міського населення краю (Дроздов, 2017), Л. Ф. Циганенко акцентує увагу на розселенні євреїв у Південній Бессарабії та особливостях господарської діяльності (Циганенко, 2015), І. Татаринів аналізує взаємовідносини між призовними ротами та різними етнічними групами регіону під час Першої світової війни (Татаринів, 2017), а О. Бачинська досліджує етнічний соціальний склад населення краю з XVIII до кінця XIX ст. (Бачинська, 2008), В. Макарчук та Є. Шибко (Макарчук, 2014), М. Михайлуца (Михайлуца, 2004), Н. Агафонова та О. Луньова обговорюють питання, пов'язані з історією входження краю до складу Радянського Союзу в 1940 р.. та наслідками цього процесу (Агафонова, 2019) та ін. Незважаючи на те, що вчені все більше звертають увагу на регіон, все ще є деякі проблеми, які не враховуються. Зокрема це стосується етнічної складової репресивної політики радянської влади в регіоні. Автори зробили певні кроки в цьому напрямку (Циганенко, 2020а; Циганенко, 2020б), але багато позицій ще потребують додаткового осмислення.

У статті Л. Циганенко (Л. Циганенко, 2020) подано комплексну оцінку етапів, методів проведення та наслідків колективізації в Придунав'ї. Отже, дослідження присвяченні питанню колективізації в Придунайській Україні з урахуванням нових матеріалів потребують додаткового всебічного та неупередженого розгляду.

Мета роботи – висвітлити процес примусової радянізації та виділити характерні ознаки, риси та наслідки колективізації Придунав'я в період з 1940 року по 1953 рік. А також дослідити, якими саме методами та засобами радянська влада провела радянізацію на даній території.

Об'єктом наукового дослідження є політичні, соціальні, економічні, культурні та релігійні процеси в історико-географічному регіоні Придунав'я у переломний період 1940-1953 роки.

Предмет дослідження – напрямки, складові, механізми, наслідки превентивної та тотальної радянізації Придунав'я, а також відповідна стратегія і тактика державної та партійної влади СРСР та її місцевих органів.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані при підготовці практичних курсів з історії України в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах. Крім того, дослідження може стати основою для підготовки лекцій із земельної політики та розвитку сільського господарства за радянських часів, а також для підготовки спеціалізованих курсів. Теоретичні результати є надійним фундаментом для подальших наукових досліджень у конкретних галузях.

Методологічна основа дослідження. В основу роботи покладено принципи наукової об'єктивності, системності та історизму. Теоретико-методологічним інструментарієм стають як загальнонаукові (аналітичний, синтетичний, дедуктивний, індуктивний, логічний), так і конкретно-історичні методи (проблемно-хронологічний, історично-порівняльний, критика, інтерв'ю). Поєднання цих методів дає змогу максимально об'єктивно дослідити окреслену тему, визначивши її окремі ключові питання.

Фундаментальним принципом історичної науки є принцип об'єктивності. Завдяки йому ми розкриваємо історичний характер соціально-економічного розвитку краю після входження його до УРСР, простежуємо характерні чинники, які впливають на перебіг подій і створення умов, які зрештою призводять до голоду.

Об'єктивне знання – це знання про справжній зміст історичних процесів, яке відбувається незалежно від волі і свідомості деяких людей, мрій і теорій. Особливо, якщо взяти до уваги радянську історіографію, яка так чи інакше методом суб'єктивності описувала ці події як закономірні явища розвитку тієї чи іншої території. Згідно з принципом об'єктивності, нічого не спотворюється і не приховується, але правдиво викладено всі події, які пов'язані з напрямком наших досліджень. Принцип об'єктивності допомагає виключити особисті уподобання, симпатії та антипатії дослідника, пристосовує дослідження до цілісності, складності та багатогранності подій і фактів і спрямовує дослідника до неупередженого ставлення. Уважно проаналізувавши документи та джерела досліджуваної теми, можна реалізувати цей принцип на практиці. Завдяки порівняльному аналізу всієї джерельної бібліотеки та праць вітчизняних і зарубіжних учених ми досягли очікуваної об'єктивності.

Іншим принципом, на якому базується наше дослідження, є принцип багатофакторності та комплексності, який базується на тому, що різноманітні фактори певною мірою незалежні один від одного, але всі вони впливають на явище та накладають відбиток на наслідки. Зокрема, можна говорити про дослідження об'єктивних, суб'єктивних, соціально-економічних, суспільно-політичних чинників та їх впливу на причини, масштаби, зараження та наслідки роззброєння, колективізації, голоду 1946-1947 років. Це дає нам можливість розрізняти конкретні фактори та аналізувати вплив кожного фактора на явище.

У ході нашого дослідження використовувалися науковий та загальноісторичний пізнавальні методи. Одним із найважливіших методів є історико-логічний метод. Вони характеризують єдність пізнавальних процесів людини в часі та просторі. Логіка, у свою чергу, відображає рух і зміни об'єктів

у просторі, а також зміни часу в історії, що дає можливість аналізувати розвиток подій у хронологічному порядку з метою всебічного дослідження.

Системно-структурний підхід дозволяє розглядати предмет дослідження як систему, що складається із самоструктурних елементів зі своїми функціями, що допомагає охарактеризувати роль партійних кадрів в утвердженні та насадженні колгоспного ладу, захопленні селянами та їх майнові залишки та здійснюють тоталітарну репресивну політику в регіоні. Серед спеціально-історичних методів велике значення має історико-каузальний метод, суть якого полягає в тому, у якому порядку розкриваються, виникають і розвиваються історичні явища і процеси, об'єкти, властивості і функції в контексті їх історичного розвитку. Зокрема, ми відслідковували масштаби колективізації та голоду в 1946-47 роках, підхід, який формально також вважається аналітично-індуктивним та описовим, і таким чином допомагає встановити причинно-наслідковий зв'язок.

Ще один спосіб вивчення структури — порівняльно-історичний метод. Він заснований на аналогії, встановленні тотожності та подібності явищ і процесів в історії. Такий підхід дозволяє спочатку узагальнити про загальні властивості характеристик досліджуваного об'єкта.

Тому, особливо за допомогою цього методу, ми порівняли точку перелому створення колгоспної системи та вилучення з рештою України. Ми дійшли висновку, що наслідки двох хвиль колективізації були однакові: голод і масове вигнання селян на східну радянську територію для залякування. Наше дослідження було б неможливим без використання хронологічного підходу, суть якого полягає в тому, що всі події та явища в історичному процесі викладаються в чіткій хронологічній послідовності з усією їх конкретністю та цілісністю.

Процес за своєю специфікою враховує всі особливості свого розвитку. Застосування історичних статистичних методів дозволяє визначити демографічні зміни населення Придунайського регіону внаслідок радянізації та голоду 1946-1947 рр., з'ясувати кількість жертв серед меншин, висвітлити темпи розвитку фермерських колективів та інших кооперативів області, а також збір

податків з одноосібників, які відмовлялися вступати до колгоспів. Цей підхід дуже важливий для нашого дослідження, оскільки ми покладаємося на різні статистичні дані, які нам потрібно проаналізувати, щоб отримати об'єктивну інформацію. Спосіб синхронізації відбивається на порядку викладу матеріалів та їх достовірності. У процесі дослідження використовуються джерелознавчі методи, такі як: пошук, відбір та визначення об'єктивної цінності джерел. Серед них дуже важливими є герменевтичні методи, які дозволяють людям розуміти, інтерпретувати та правильно тлумачити різні вихідні тексти. Тут висвітлюються питання автентичності того чи іншого джерела, часу написання, авторства, чи був він перероблений з часом. Цей підхід характеризується комплексністю, оскільки існує діалог між сучасністю та минулим, а тлумачення тих чи інших явищ є різними в різні періоди, тому важливо розрізняти цінність та правдивість джерела. Кожний текст є відповіддю на окреме питання чи збірку, яка в цілому веде до розуміння історичного явища та його розвитку.

Дедукція, навпаки, протилежна індукції і, таким чином, являє собою перехід від загального знання до індивідуального представлення певних історичних явищ (їх понять). Щоб підвищити ефективність роботи, ми використовуємо ці методи уніфіковано та цілісно. За допомогою аналітичних та інтегративних методів нам вдається виокремити та проаналізувати окремі особливості процесу реконструкції аграрного сектору регіону, а також дослідити природу радянської, децентралізації та колективізації.

Найактуальнішим і ефективним методом для цього типу досліджень є анкетування, яке складає основу джерельного фонду і є генетичним ядром цієї роботи. За допомогою абстрактних методів ми розкриваємо сутнісні ознаки безправ'я селянина-одноосібника як основного способу втілення колгоспного ладу на селі.

Отже, застосування вищезазначених методів і принципів історичного дослідження дозволяє максимально розкрити теми, обрані для дослідження, і вирішити поставлені дослідницькі завдання. Опрацювавши основну частину літератури, ми розділили її на три звичайні частини радянської літератури, які

були переважно ідеологічними, оскільки мали позитивно висвітлювати партійну діяльність. Нижче подано твори діаспори, які фрагментарно описують події колективізації. Найбільше нас хвилюють твори, видані в Незалежній Україні, оскільки вони об'єктивно систематизують події теми, яку ми вивчаємо. Дослідивши раніше закриті архівні фонди, ми суттєво розширили базу наших досліджень, ввівши до наукового обігу частину неопублікованої раніше літератури. Методологічною основою роботи є принципи історизму, науковості та об'єктивності, що не дозволяють історичним дослідженням «перетворитися на арсенал будь-якої ідеології та зброю будь-якої політики».

Наукова новизна дослідження полягає насамперед у постановці давно ідеологізованого та малодослідженого питання. У сучасній вітчизняній історичній науці ця праця є однією з перших спроб провести комплексний аналіз процесу радянської в Придунав'ї через дослідження писемних та усних джерел.

Структура роботи побудована на основі проблемно-хронологічного принципу і складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг досліджуваної роботи становить 80 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ МАГІСТЕРСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Реалізація аграрної політики в Придунайському регіоні сьогодні привертає увагу багатьох українських та зарубіжних істориків, політологів, соціологів та економістів. Для системного та комплексного розгляду питань колективізації сільського господарства Ізмаїльської області було використано теоретико-методологічний інструментарій, що ґрунтується на методах загальнонаукових та конкретно-історичних знань з урахуванням конкретних обставин регіону.

Науковці в УРСР були змушені дотримуватися норм і принципів партійності, класового підходу, який охоплював будь-який предмет і напрямок, пов'язаний із структурою влади. Якщо брати до уваги дослідження зарубіжних вчених, ми можемо розглядати цю тему з точки зору достовірності, адже цензура на них не поширюється. Варто зазначити, що українські науковці мають доступ до більшості матеріалів на цю тему, особливо до архівних даних.

Сьогодні міждисциплінарна методологія набуває все більшого розвитку, оскільки це ширше вивчення будь-якого предмета. В добу глобалізації руйнуються методологічні основи історичних процесів, зростає потреба в об'єктивно строгих, а не суб'єктивних наукових дослідженнях.

Методологічною основою нашого дослідження є такі фундаментальні принципи, як науковість, логічність, об'єктивність, системність, всебічність, історизм, наступність, послідовність у викладі матеріалу. У цьому дослідженні системний підхід відіграє важливу роль, оскільки завдяки йому ми зосереджуємося на явищі колективізації та децентралізації в Дунайському регіоні не як на окремому історичному явищі того часу, а як на процесі, що відбувався вцілому. Цей період характеризується страшним голодом, який був спричинений політикою радянської влади, і саме завдяки такому підходу ми змогли послідовно описати події та висвітлити їх з об'єктивної точки зору (Градинар, 2017:60).

Одним із основних принципів є принцип історизму, який передбачає висвітлення минулого в історичному контексті з урахуванням не лише змін, що

відбуваються в об'єкті дослідження, а й усіх процесів і явищ, які з ним пов'язані. Їх грамотне використання дало змогу створити об'єктивну картину колективізації в краї.

Підсилюючи дієвість даного методу, потрібно надати інформацію з уснотворчої історії Придунав'я.

Історію післявоєнного голоду 1946-1947 рр. комуністи тривалий час злочинно приховували правду. У наукових публікаціях, в підручниках і навчальних посібниках взагалі не згадувалося навіть слово голод.

Зважаючи на кількість праць, що висвітлюють аграрну політику України 1944-1950 рр. у контексті загального суспільно-політичного розвитку, доцільно проводити аналіз за кількома групами умов.

Тут ми звернемося безпосередньо до радянської історіографії, пов'язаної з темою, а також до узагальнених публікацій, які частково порушували це питання. Історичні матеріали накопичуються поступово в два етапи. Перший – з другої половини 1940-х до середини 1980-х років. Це був період офіційної радянської науки. Другий період — з другої половини 1980-х до початку 1990-х років — характеризується м'якою критикою так званих «метаморфоз» соціалізму. Третій етап — роботи української діаспори, а також зарубіжних науковців, які коротко описують події колективізації, часто використовуючи доступну за кордоном літературу. Слід зазначити, що архівні дані та більшість іншої літератури для них закриті. Четвертий – сучасний і містить перший об'єктивний аналіз дослідниками колективізації та безправ'я в Ізмаїлі. З відкриттям доступу до архівів в своїх працях дослідники викривають всю суть радянської влади.

Питання про встановлення радянської влади в Ізмаїльській області та її реформаторську діяльність вперше розкрито в багатотомній колективній праці радянських істориків авторського колективу «Історія міст і сіл Української Радянської Соціалістичної Республіки». Незважаючи на важливий фактичний матеріал, ця праця написана в дусі радянської ідеології, а тому деякі викладені в ній твердження, як-от: добровільність вступу селян до колгоспів, лояльність нової влади краю, потребують подальшої детальної перевірки.

Зазначимо, що це характерно для всієї радянської історіографії. Великий фактичний матеріал досліджено такими вченими, як П. Панченко, Є. Талан «Світлий час колгоспного селянства» (Панченко, Талан, 1980); І. Шульга «Робітничий клас – колгоспному селянству (Комуністична партія України – організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951-1965 рр.)» (Шульга, 1971); В. Юрчук «Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945-1952 рр.)» (Юрчук, 1965).

Характерним для всіх цих розробок є те, що автор відображає проблему радянської сільського господарства крізь призму бачення Комуністичної партії. Така однобічність вказує на упереджене описування владними структурами аграрної політики. Так, тут яскраво описано роль комсомольської організації, новоствореної колгоспної структури, діяльність різних радянських організацій.

Зважаючи на часові обмеження нашого дослідження, слід звернути увагу також на публікацію І. Кошарного «У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у воз'єднаних областях УРСР (1939-1958 рр.)» (Кошарний, 1975). Автор дуже турбується про культурне будівництво краю і каже, що воно відбувається в умовах загального соціального перетворення всієї Української Радянської Соціалістичної Республіки. Питання партійної допомоги та відносин між робітничим класом і робітниками колгоспу є в працях М. Шепета «Допомога робітничого класу України колгоспному селу у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951- 1958 рр.)» (Шепета, 1970) та О. Малька «Робітничий клас — трудівникам села» (Малько, 1978).

Книга В. Маланчука «Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія - організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР)» посіла важливе місце в історії тогочасної української історії, вона протягом десятиріччя до середини 1980-х років допомагала радянським політологам, економістам і суспільствознавцям які займалися радянською організацією та колективізацією. У творі автор влучно описав «турботу партії про виховання нових кадрів» та боротьбу з так званими ворогами народу і Батьківщини. Показуючи, що такі дії призведуть до підйому соціально-

економічного становища фермерів. Загалом ця робота дає нам загальноприйняте уявлення про стан сільського господарства того часу (Маланчук, 1963).

До історичного аналізу було залучено також матеріал «Українського історичного журналу». Тридцять статей, листів, повідомлень, коментарів і заміток виявилися схожими на наші дослідження. Опубліковані матеріали про земельну політику на землях Придунав'я суттєво не змінили наявні на той час праці. Це тому, що Комуністична партія ретельно відбирала архівні матеріали, щоб гарантувати, що всі науковці, які займаються цією темою, працюють в одному напрямку, неупереджено.

Оцінки тогочасного українського історичного простору яскраво простежуються в «Історії Української Радянської Соціалістичної Республіки», причому варто зазначити, що кожна з десяти частин цієї праці закінчується параграфом, критичним до «буржуазної історіографії». Важливим вважаємо вивчення роботи науковців Інституту історії НАН України Івана Компанієць, Бричевського, Лечепка, К.І. Стецюка «Історія селянства Української Радянської Соціалістичної Республіки», зібрання багатьох архівних матеріалів. Ця робота була опублікована в 1967 році. Слід, однак, зауважити, що така велика кількість матеріалу трактується як «...донести всю правду про життя радянського селянства до робітників інших капіталістичних країн, таким чином протистояти фальшивій і божевільній буржуазно-націоналістичній історіографії». Можна з упевненістю сказати, що автор зробив односторонній висновок, який прославляв політику партії. Варто зосередити увагу на восьмитомнику «Історія народного господарства Української Радянської Соціалістичної Республіки» під редакцією Т.І.Дерев'янкіна, Р.Д.Толстова, Б.М.Орловського. Так, у другому томі було приділено увагу матеріально-технічній базі збільшення сільськогосподарського виробництва в Українській Радянській Соціалістичній Республіці. У восьмому томі описано зміцнення соціалізму та перехід до комунізму на новоприєднаних територіях. Колективізація Ізмаїльської області не представлена окремо в окремому розділі, а представлена в контексті подій по всій Україні. Варто, однак, зауважити, що це відбулося з опором окремих селян, але все ж це було зроблено

в короткий термін. Автор пояснює це тим, що в Радянському Союзі запанував соціалізм, який раз і назавжди зміцнив колгоспну систему, в якій вирішальну роль відіграла Комуністична партія. Тому селяни були переконані, що колективне господарство – це шлях розвитку, а одноосібне господарство веде до нерівності. М. Івасюта характеризує колгоспне господарство як те, що дає змогу селянам процвітати, наполягає на боротьбі з класовими суперниками, які руйнують чесну репутацію робітників, направлених на роботу в район (Івасюта, 1959: 10).

Не менш важливою з точки зору офіційних історичних концепцій є двотомна праця П. Шульги «Відбудова і розвиток сільського господарства в Українській Радянській Соціалістичній Республіці». Загалом це наукове дослідження повторює роботу, описану вище. В умовах радянської влади автори часто зосереджують увагу й описують позитивні наслідки колективізації та безправ'я селян-одноосібників, тоді як аналіз негативних моментів давно залишається поза увагою. Під впливом ідеологічних віянь ця робота була завершена під керівництвом головного редактора А.Д. Скибій «Громадсько-політичне життя трудящих Української Радянської Соціалістичної Республіки (1946-1972 рр.)». У цьому дослідженні суспільствознавці на підставі партійних резолюцій підтвердили, що селяни з великою радістю вітали політику колективізації та прагнули працювати в колгоспах. Ще у 1980-х роках історики поширили свої дослідження на рівень республіки та союзу.

До другої групи публікацій слід віднести праці, які намагаються розглянути суспільне життя в УРСР на нових методологічних засадах у контексті світового розвитку.

Серед цих праць заслуговує на увагу дослідження В. Барана «Україна: новітня історія (1945-1991рр.)». У своїй роботі автор використовує багато маловідомих документів з ЦДАВО України та Російської Федерації. У другій половині 1980-х рр. в українській історіографії відбулося переосмислення проблем радянської доби та пошук нових концептуальних підходів. Це пояснюється широким доступом до архівних матеріалів, відкриттям бібліотек та

спецсховищ. А також дає змогу вивчати так звані історичні «білі плями історії» (Баран, 2003).

Яскравим прикладом є дослідження В.О. Рибак та М.В. Ковалю, які викликали критичне осмислення питань земельної політики та запровадження радянського режиму. В даних публікаціях автори влучно подають матеріал про соціальне розшарування селянства, зміни і проблеми під час колективізації.

До третьої групи історіографії ми відносимо праці української діаспори, а також праці іноземних вчених, які порушували питання розвитку аграрної політики в різних регіонах України в 1940-1950-х роках. Насамперед зазначимо, що «Енциклопедія «Українознавство» за редакцією В. Кубійовича в третьому томі цього дослідження розкриває трагічне соціально-економічне становище села і робить висновок, що більшість колгоспів були хронічно недорозвиненими (Кубійович, 2005).

Цікавими є міркування Б. Кравченка в його книзі «Суспільні зміни та національна свідомість в Україні ХХ століття», який зазначає, що в контексті європейських реалій критикує поняття «радянський народ», радянські політики вкорінені у цій концепції шляхом насадження власної незаконної політики (Кравченко, 1997).

Можна зробити висновок, що роботи зарубіжних науковців базуються на ґрунтовних даних та наявних у них джерелах, зокрема різноманітних газетних публікаціях, але вони не повною мірою висвітлюють питання децентралізації та колективізації в регіоні.

Після проголошення Україною незалежності ситуація кардинально змінилася. Науковці почали переосмислювати та критично вивчати наслідки соціально-економічної трансформації Ізмаїльської області в період соціалістичного переходу. Одним із перших новий метод застосував сучасний вітчизняний дослідник А.К. Тичина та О.М.Лебеденко, яким вдалося проаналізувати деякі аспекти соціалістичної перебудови в регіоні та визначити їх позитивні та негативні сторони. М.І.Михайлуца та О.К.Луньова визначили основні етапи та ознаки націоналізації різних об'єктів соціальної сфери. У своїй

статті дослідниця А.О.Дорошева вдало описує нові порядки, встановлені в Ізмаїльській області в 1941-1944 рр. (Дорошева, 2005:63-68).

У статті О. М. Малярчука систематично розглядається політика радянської влади з 1944 по 1964 роки. Автор наводить приклад ухилу радянської влади в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (Малярчук, 2005). Найбільш суперечливим є план реформування аграрного сектора, дослідженням якого займалися І. Г. Верховцева, В. П. Хаджирадева та І. Грекова. Теза дослідників полягає в тому, що попри сумнозвісні події, пов'язані з колективізацією, радянському керівництву вдалося зробити серйозні кроки в економічному розвитку краю, його культурно-освітньому просторі (Хаджирадева, Вип.8). У статті В. В.Дроздова висвітлюється специфіка становища хлібозаготівельного підприємства Ізмаїльської області в 1946-1947 рр. Автор переконаний, що головним чином причиною голоду в регіоні стала конфіскація продуктів у населення та неврожайний рік. З цим твердженням погоджується і М.І. Башли (Башли, 2017). Глибоку книгу про історію голоду в Арцизькому районі Одеської області написав К.К. Пеливан (Пеливан, 2008). Головним досягненням вченого було не лише ведення широкого кола архівних справ, а й насамперед проведення бесід із мешканцями похилого віку. Монографія містить цінну інформацію про причини, процеси та наслідки голодомору на Ізмаїльщині, а також сприйняття та ставлення до голоду безпосередніх жертв цих подій.

У методологічній частині нашого дослідження була використана суміжна робота. Однією з визначних є праця Н.О. Гончарова, в якому автор велику увагу приділяє організації навчального процесу та правильному використанню методів і засобів навчання історії. У розробці тижня історії, оскільки теми наших досліджень потребують правильного оформлення, доцільно звернутись до робіт, які висвітлюють психологічні аспекти розумової діяльності учнів різного віку. Це роботи Л.М. Гридковець, Т. Б. Тарасова.

Отже, наше історичне дослідження вищезазначених питань дозволяє зробити наступні висновки. В радянські часи увага всіх без винятку вчених була

зосереджена на розкритті проблем соціалістичного будівництва та розвитку сільського господарства на Придунав'ї.

Проте, описуючи та розкриваючи проблему, вчені перестають наголошувати на тому, що Комуністична партія є прославленою постаттю нації. Вона виступала ланкою колективізації селян і забезпечення матеріально-технічної бази, але не для їхньої вигоди, а для встановлення політики гноблення в регіоні. Поза історичною увагою залишаються жорстока експропріація селян-одноосібників, негативні наслідки колективізації, рукотворний голод 1946-47 років. Враховуючи багатоаспектність нашого дослідження, ми вирішили зосередити увагу на найважливіших аспектах: особливостях суспільно-економічного розвитку Придунав'я, розгортанні політики радянської та реконструкції регіонів, реалізації земельної політики та її наслідках. Колективізація була засобом впровадження радянського тоталітаризму з метою знищення української ментальності та викорінення слова «українець» з нашої території. Через недостатню дослідженість теми доцільно використовувати матеріали усної історії, тобто інтерв'ю зі свідками-учасниками тих грозових подій.

Джерельну базу нашого дослідження можна умовно поділити на три групи:

- а) архівні матеріали,
- б) інтерв'ю зі старожилами придунайських сіл,
- в) збірники тематичних робіт.

У фондах комунальної установи «Ізмаїльський архів» зосереджена велика кількість унікальних за своїм складом та тематичним наповненням документів за тематикою магістерської роботи. У фонді 470 «Рішення виконкому Ізмаїльського райкому 1947 р. зберігаються матеріали про розгортання колгоспного будівництва, про отримання допомоги з боку влади голодуючим. Збереглися матеріали про стан хлібозаготівлі та посилення репресій щодо одноосібників, які не здавали хліб. Завдяки цим документам ми можемо розглянути загальну динаміку колективізації.

Фонд 947 «Протоколи за 1945 р. засідань виконкому сільвиконкому від №№ 1-45 та загальних зборів села в тому числі протоколи засідань земельної організації та інші питання про хід збору врожаю зернових культур» дає можливість виявити причетність судової влади у примусових збираннях врожаю, демонструючи механізм репресій проти українських селян. У фонді № 947 за 1946 рік «Сільський комітет виконкому від № 1 до № 25 і протоколи зборів села» розглянуте питання про признання селян-одноосібників ворожими елементами. Відомості фонду 9493 «Протоколи засідань сільського виконкому з 1946 по 1947 рр.». Побачимо картину дитячого голоду, зростання безпритульності неповнолітніх. В архіві зберігаються слідчі документи щодо засуджених громадян 1944-1950 рр., зберігається документація про селянський опір під час колективізації та голодомору 1946-1947 рр.

Наприклад, фонд 960 «Справа проти Янева Георгія Степановича за ознаками ст. 69 (1946)». Окремі відомості про встановлення силою радянської влади на території області містяться у фонді 1004 «Акт німецько-румунських загарбників, завданих народному господарству області в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.». На території області поширювалися лекції в дусі марксизму-ленінізму. Архівний фонд 1048 «Протокол сільського комітету та сходу селян за 1945 рік» містить відомості про матеріальні втрати області та її населення за часів радянської влади в області.

У фонді 1052 «Протокол виконкому 1946 р.». вдало описано встановлення такої ж земельної політики, як і на іншій території України. У фонді 1111 «Протокол засідання виконкому 1947 р. та сільської сходки» зберігаються скарги, листи, заяви про масову бідність, голодування, експропріацію майна в селі, які подавалися до ЦК ВКП(б)У, ВУЦВК та інші державні і партійні органи. Фонди 1944 та 1945 рр. № 1405 «Протоколи сільського виконкому та селянських зборів» характеризуються тим, що саме за цими угодами ми можемо простежити тенденцію погіршення умов життя селян. Більшість селян були неосвіченими і це загалом позначилося на створенні колгоспів.

Архівний матеріал фонду 1679 р. «Зведення збитків, завданих жителям краю німецько-румунсько-фашистськими окупантами» яскраво описує погіршення становища та умов життя населення Ізмаїльського району з початком війни. Збільшувався робочий день, запроваджувалася примусова праця, населення мало забезпечувати окупантів продовольством. Румунія розглядає регіон виключно як сировинну базу, через це економіка регіону дуже страждає.

Надто велика наукова цінність цих фондів, без яких неможливо всебічно і глибоко проаналізувати політику Радянської держави та об'єктивно відтворити реальний морально-психологічний стан українського селянства в цей трагічний період. Фінансування архіву включає нормативні акти, кримінальні справи, особливо про канібалізм, результат сталінської політики терору та голоду, характеризується наданням радянською владою медичної допомоги населенню під час голоду 1946-1947 років.

Важливим джерелом стали інтерв'ю з мешканцями колишньої Ізмаїльської області. Ми опитали 28 респондентів Ізмаїльського, Болградського, Кілійського, Татарбунарського, Арцизького, Білгород-Дністровського, Саратського та Тарутинського районів, жителів міст Ізмаїла, Вілково, Арциза та Кілії. З інтерв'ю видно, що репресивна політика Радянського Союзу в регіоні здійснювалася насильницькими методами. Колективізація краю проходила так само, як і на сході України. Серед опитаних часто згадувалися побиття та терори з боку нової влади. Сестри Марія Кобзаренко та Олена Слюсаренко, Волчанова Акуліна Дмитрівна та Воронна Ольга Анікеївна діляться в інтерв'ю спогадами про насильне відібрання всього майна людей на користь колгоспу. Мешканці села Першотравневого Федір Терновий та Михайло Бондар згадували про лист до Хрущова, який для нас є важливий, оскільки відображає всю картину тогочасного життя місцевості. Респонденти Надія Деліславова, Віктор Дротенко, Валентина Друкова, Тетяна Євченко, Парасковія Ємельянова стверджували, що в роки колективізації на нову владу скаржилися всі верстви села, в тому числі і службовці, і працівники сільського господарства та селяни, які проживали сім'ями поза межами села. Опитані говорили про занепокоєння станом колгоспу,

невдоволення політикою переакупівлі продовольства, страх перед загрозою голоду. Анатолій Кравченко та Клавдія Соболева, онуки свідків, описали події зі слів своїх родичів, які розкрили справжню історію колективізації сільського господарства та викликаного нею голоду. Розповіді респондентів значно розширили знання з окреслених проблем і дозволили сформулювати власні міркування щодо соціально-економічного розвитку регіону в 1944-1950 роках.

Наступний комплекс опрацьованих матеріалів становили збірники тематичних праць, директиви КППС, з'їздів партії, постанови. Вони є цінними історичними джерелами, що охоплюють досліджуваний період. Саме ця категорія документів відображає механізм дії тоталітарної репресійної машини, дає змогу зрозуміти справжні причини та масштаби терористичних атак проти сільського населення, простежити динаміку сили політичних репресій 1944-1950 років в Ізмаїльській області.

Боротьбу українського народу проти встановлення тоталітарного радянського режиму висвітлено у двох виданнях «Літопису нескореної України». Вказівки КППС яскраво ілюструють репресивні методи колективізації в регіоні, які згодом призвели до голоду. Важливим джерелом наших досліджень є статистика. Вони відображені в 4 виданнях «Народного господарства Української Радянської Соціалістичної Республіки». Радянська статистика, хоч і неповна, містить дані про матеріальні збитки, завдані народному господарству, капіталовкладення в післявоєнній УРСР, стан матеріально-технічної бази сільського господарства, основні показники розвитку колгоспів.

Не менш важливий тематичний збірник документів «Дунайський край УРСР», укладений А. Бачинським, який містить статистичні дані та зведені таблиці економічного розвитку в період встановлення радянської влади. Опубліковані в дослідженні документи дозволяють проаналізувати процес радянської владі в регіоні, особливо проведення націоналізації та колективізації, а також визначити масштаби репресивної політики радянського керівництва в Ізмаїльському районі.

З метою забезпечення належного вшанування пам'яті жертв Голодомору Одеської області, в 2009 році була видана Книга пам'яті «Голодомори 1932-1933 та 1946-1947 років». До неї увійшли спогади свідків Голодоморів, були встановлені прізвища померлих від голоду в період 1932-1933 та 1946-1947 років. Опрацювання регіональних та місцевих матеріалів і документів про голод 1946-1947 років на території Українського Придунав'я продовжується і на сучасному етапі істориками В. Гордієнко, Г. Гордієнко, В.Г. Церковна, Л.Ф.Циганенко та частково І. Кашу.

Отже, аналіз джерел за темою дослідження показує, що він цілком достатній для розкриття теми. Слід зазначити, що це стало можливим лише за умов відродження та розвитку Української держави, яка створила умови для об'єктивного вивчення історії радянської доби.

РОЗДІЛ 2. ПЕРШІ РОКИ РАДЯНІЗАЦІЇ ПРИДУНАВ'Я: ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ОПОДАТКУВАННЯ

Незважаючи на всі історичні процеси, що відбувалися на землях Південної України, ХХ століття залишається найбільш суперечливим. Тому, щоб проаналізувати цілісну картину, доцільно висвітлити об'єктивні та суб'єктивні фактори, що вплинули на процеси входження південно-бессарабських земель до складу сучасної Української держави.

Нагадаємо, що на початку ХХ ст. придунайські землі входили до складу царської імперії. Внаслідок подій Першої світової війни, революцій та змін форм правління в сусідніх країнах, зазначені території опинилися в складі Румунського королівства й знаходилися тут до 1940 року.

Пакт Молотова-Ріббентропа та таємний протокол до нього вніс корективи в належність регіону: за документом Німеччина не заперечувала про перехід краю в зону радянського впливу. Приєднання краю планувалося радянською стороною як повномасштабне військове вторгнення до Румунії, але, за кілька годин до початку операції, король Румунії Кароль II прийняв ультимативну ноту совєтов і погодився мирно, без кровопролиття передати всю Бессарабію СРСР.

Військова операція з окупації території військами Червоної армії тривала 6 днів, в результаті було захоплено територію Бессарабії, а це 44 000 км² з населенням 3,2 млн осіб. (Циганенко, 2020)

Проведення зазначеної операції радянськими військами стало можливим лише після краху Франції у війні з Німеччиною, коли стала очевидною ілюзорність англо-французьких обіцянок Румунії з підтримки її територіальної цілісності. Все це змусило румунський уряд погодитися з ультиматумом та виконати його умови.

Бессарабія після краху Російської імперії пережила становлення автономної Молдавської Демократичної республіки у складі більшовицької Росії і короткий — з 6 лютого (24 січня) 1918 року, період незалежності, доки 9 квітня (27 березня) її Крайова рада (парламент) не проголосувала за об'єднання з Румунією, чий війська за згодою Антанти вже третій місяць, формально —

тимчасово, перебували на бессарабській території для «боротьби з анархією і охорони продовольчих складів та залізниць».

Ні УССР, ні РРСФР з тим, що вони називали анексією Бесарабії, не змирились, проте їх неодноразові вимоги вивести з її території війська Румунією були проігноровані. У пошуку міжнародного визнання вона звернулась до ведучих країн Європи, і 28 жовтня 1920 року в Парижі з Великобританією, Францією, Італією та Японією уклала договір, який закріплював румунський суверенітет над Бессарабією. Утім Японія, діючи в рамках таємних домовленостей з СРСР, Паризький договір не ратифікувала, й чинності він так і не набрав.

У свою чергу СРСР у пошуку політико-пропагандистського фактора нахштал Білорусії щодо Польщі чи Карелії щодо Фінляндії, влітку 1924 року ухвалив рішення про створення в межах радянської України молдавської автономії, яка була проголошена 12 жовтня на частині території Одеської і Подільської губерній. Столицею Автономної Молдавської СРР стало місто Балта, а її кордоном на заході було оголошено «західний кордон Союзу РСР», яким в СРСР вважалася лінія річок Прут і Дунай, тобто включно із Бессарабією.

У 1928 році Румунія та СРСР приєднались до міжнародного пакту Келлога-Бріана, який передбачав відмову від війни як інструменту вирішення «суперечок чи конфліктів незалежно від їх природи чи походження», і 21 липня 1936 року підписали двосторонній «Протокол про взаємодопомогу», який румунська дипломатія трактувала як договір про ненапад. Попри це, «Бессарабське питання» було актуалізоване Радянським Союзом відразу як у 1939 році відбулось його політичне зближення з Третім рейхом, що знайшло відображення у секретному додатку до укладеного ними пакту Молотова-Ріббентропа.

Завершивши у вересні-жовтні 1939 року спільно з Німеччиною поділ Польщі, весною наступного — війну з Фінляндією, 17 червня — окупацію країн Балтії, Радянський Союз негайно проявив «інтерес» і до «південного сходу

Європи», як у радянсько-німецькому «Договорі про ненапад» означалася Бессарабія.

Після узгодження своїх намірів з Німеччиною, пізнього вечора 26 червня 1940 року нарком закордонних справ СРСР В'ячеслав Молотов вручив румунському послу у Москві Георге Давидеску ноту, в якій уряду Румунії пропонувалось повернути Бессарабію і підкреслювалось, що це питання «органічно пов'язане з питанням про передачу Радянському Союзові тієї частини Буковини, населення якої в своїй величезній більшості пов'язане з Радянською Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови і національного складу».

Для Румунії ситуація виявилась неочікуваною і безвихідною — чотири дні перед тим капітулювала Франція, її найнадійніший союзник і арбітр у міжнародних питаннях. Прохання до «радянського уряду встановити дату і місце, де делегації обох урядів можуть зібратися для обговорення радянської ноти» Кремль проігнорував і наступного дня вручив Давидеску другу ноту, в якій ультимативно вимагалось «протягом чотирьох днів, починаючи з 2-ї годин дня за московським часом 28 червня, румунським військам звільнити територію Бессарабії».

Указом Кароля II у Румунії було оголошено загальну мобілізацію, і у ніч проти 28 червня 1940 року розпочалось засідання королівської Таємної ради. На ній голова Ради міністрів Георге Тетереску повідомив про консультації з Німеччиною та Італією, які рекомендували Румунії виконати усі вимоги СРСР, й питання ультиматуму було поставлене на голосування: шість чоловік висловились проти його прийняття, один утримався і двадцяттеро погодились, у тому числі глава уряду, міністр війни і начальник Генерального штабу (Василенко, 2015).

Після приходу радянської влади на землях Бессарабії відбулися адміністративні перетворення. Законом Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. більшу частину Бессарабії було включено до складу новоствореної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Землі Південної Бессарабії

(Придунав'я) до складу штучно створеної республіки не увійшли. 7 серпня 1940 р. Ізмаїльський та Аккерманський повіти було включено до складу радянської України. Так землі й народ, який більше сотні років мешкав в межах однієї території, без урахування особливостей розселення етнічних груп, без врахування природно-географічних ресурсів, абсолютно формально було розведено по різні сторони кордонів. Особливо боляче це вдарило по частині болгарських, гагаузьких і молдовських населених пунктів, які в один момент опинилися в складі різних держав.

Швидкими темпами (з 28 червня 1940 р. по 22 червня 1941 р.) ВКП(б)-КП(б)У, державні органи, центральні та місцеві спецслужби встановили жорстку тоталітарну систему, подібну до режиму Радянського Союзу, що супроводжувалися цілеспрямованими репресіями ідеологічного та соціально-економічного характеру (Градинар, 2020:82). В регіоні було запроваджено новий (для місцевих жителів) суспільний підхід в політичному, економічному та культурному житті краю. Цей стрімкий і авторитарний підхід до формування політики в регіоні не враховував місцевих факторів розвитку та потреб населення, а насильницьке перенесення соціалістичних форм господарювання в регіон призвело до деформації економічної сфери та політичних репресій.

Комуністична влада взяла курс на знищення всього, що не було зв'язано з її ідеалами або суперечило новій ідеології. Усі некомуністичні організації, старі політичні структури та культурні течії були ліквідовані. У регіоні запроваджується однопартійна система, фактична монополія комуністів на владу. Для успішної радянзації в регіон було направлено додаткові підрозділи НКВД. В краї проводилися масові арешти та примусове виселення представників різних етнічних груп, яких, до речі, в регіоні було понад 100. Паралельно в регіоні проводилися соціалістичні перетворення – й в першу чергу, колективізація, яка проходила дуже складно. По-перше, практично не було бажаючих вступати в колгоспи. До того ж, матеріально-технічна база місцевих артілій, радгоспів та колгоспів була надто низькою. Так, лише в Ізмаїльському районі налічувалось: 95 тракторів, 146 молотарок, 57 двигунів, 2975 сівалок,

50487 плугів, 62074 корови та 4679 голів великої рогатої худоби (Василенко, 2010).

Подальшому впровадженню «нового комуністичного майбутнього» в Придунав'ї завадила Друга світова та німецько-російська війни. В липні 1941 р. на землі Придунав'я, разом з нацистською армією, повернулися румунські війська, адміністрація, порядки й наступні три роки мешканці регіону знову були змушені жити при новій-старій владі.

У серпні 1944 р. війська Червоної армії, в лавах якої була значна кількість вихідців з України, звільнили регіон. Так радянська влада знову повернулася в Придунав'я.

Війна завдала величезної шкоди господарству краю. Безпосередні збитки в Ізмаїльському районі склали: 3,5 млрд. крб., з них майже 1,5 млрд. крб. припадало на колгоспи, де, за даними КУІА, знищено 148 тис. га продовольчих культур, 3,5 тис. га картоплі, 27 тис. га інших культур (Українська суспільно-політична думка у 20 столітті: Документи і матеріали, 1983). Крім того, було знищено або вивезено з території області 8550 одиниць сільськогосподарської техніки.

Вже через рік у 1945 р. Ізмаїльський виконком звітував постановою «Про заходи щодо відбудови і дальшого розвитку господарств Ізмаїльської області», в якій зазначалося, що в перший рік відбудови в області було відновлено 112 промислових підприємств.

У перший же рік після звільнення краю від румунської влади безземельні та малоземельні селяни отримали доступ до понад 75 тис. га ріллі та 30 тис. посівів, які раніше належали поміщикам (Пеливан, 2008).

На початковому етапі радянська Подунав'я характеризувалася відносною – значна частина продуктивного населення, що мала досвід в веденні сільського господарства, організації промислових підприємств, управлінні – виїхали з території краю. До того ж, більшість мешканців прекрасно знали свою рідну мову (українську, болгарську, гагаузьку, молдовську тощо) та румунську. Що ж до російської мови, якою спілкувалася нова комуністична адміністрація регіону

– більшість місцевих її не розуміла. Це породжувало додаткові проблеми. Спробуємо висвітлити деякі особливості процесу радянзації краю.

По-перше, процес радянзації Придунав'я проходив значно пізніше, ніж у решті регіонів України.

По-друге, радянська влада мабуть вперше зіткнулася з таким етнічно-строкатим регіоном. Місцеве населення Придунав'я було етнічно строкатим (понад 300 тис. українців; 200 тис. росіян; понад 140 тис. болгар; 60 тис. молдован; 57 тис. євреїв; близько 52 тис. гагаузів) (Дроздов, 2017: 137). Намагаючись хоч якось вирівняти ситуацію, ще з осені 1940 р. радянське керівництво переселяло до Придунав'я жителів з центральних регіонів Росії та Західної України.

По-третє, один із заходів радянзації – колективізація – супроводжувався штучним голодом 1946-1947 років. Жителі Придунав'я чинили опір новій владі, яка експропріювала їхні землі, худобу, сільськогосподарські залишки та інше продовольство (Грекова, 2010: 241-244).

Одним із головних чинників, які застосовувала радянська влада в регіоні, було безправ'я, відбувалось фактичне знищення селянства. Спочатку це відбувалося в прихованій формі – шляхом репресії, вислані з власних домівок на заслання. Ще пізніше 107 тис. селянських господарств були загнані в колгоспи (Дроздов, 2017).

Радянська Придунав'я була результатом суто соціалістичних заходів, розроблених верхівкою Радянського Союзу. Спираючись на власні моделі та принципи соціалістичного будівництва, а саме індустріалізацію, колективізацію та культурну революцію, комуністичні лідери розпочали також й активний антицерковний рух у регіоні.

Жителі південної частини Одеської області відчули кардинальні зміни під владою двох держав – Румунії та Радянського Союзу. Румунська влада зганяла людей до церкви, а РС руйнували церкви, здійснювали арешти і переслідування духовенства та віруючих, активно проводили антирелігійну пропаганду. Репресії комуністичної влади охопили всі верстви Придунав'я, особливо тих, чії

суспільно-політичні та релігійні погляди не відповідали намірам і завданням «соціалістичного будівництва», яке швидко нав'язувало комуністичну мораль.

Як ми вже зазначали, після закінчення німецько-радянської війни територія Ізмаїльської області потребувала негайного відновлення. Наведемо уривок з приватних спогадів І. П. Шевченка про 1944 р.: «Її (Кілію) неможливо було відразу впізнати, вона дуже змінилася за воєнні роки. Колись це було привітне, зелене містечко. Тепер багато хат зруйновано, не має жодного дерева... Будинок, біля якого я стою, повністю зруйнований, вікна вибиті, майна немає, видно лише залізне ліжко, яке поросле очеретом. По всьому видно, що будинок давно покинутий» (Татарко, 2015).

Процес відбудови сільського господарства в перші післявоєнні роки характеризувався недостатнім фінансуванням. Це пояснюється тим, що відбудова відбувалася одночасно з індустріалізацією, на яку гроші виділялися першочергово.

У звільнених районах почалася мобілізація працездатного населення, тих, хто не був пов'язаний з оборонною промисловістю. За віком мобілізації підлягали чоловіки віком від 16 до 60 років, жінки – від 16 до 55 років. Від мобілізації звільнялися жінки, що мали дітей віком до 8 років або родичів по догляду за ними, а також інваліди війни першої та другої груп. Радянська влада відновила дію довоєнної постанови ЦК(П) 26 липня 1938 р. «Про виконання повинностей на підприємствах». Керівникам усіх установ, підприємств і організацій видавалися накази про ведення обліку явки усіх працівників на роботу. Встановлювався фіксований робочий день від 8 до 17 годин.

Сільське населення відрізняється від міського тим, що їм доводиться працювати набагато більше. В селі, для представників більшості професій, не існувало нормованого робочого часу. Тих, хто не дотримувався цього указу, суворо карали за законами воєнного часу (Татарко, 2015:82).

Ще однією соціальною проблемою того часу була неспроможність повоєнної економіки забезпечити людям гідну заробітну плату. Низька оплата праці, її затримка ускладнювали життя людям. Зарплата міського населення на

кінець 1944 р. дорівнювалась приблизно в 286 крб. Незважаючи на демографічну ситуацію, радянська влада запровадила різні податки у всій державі.

Одним з них був так званий податок самооподаткування. Норми самооподаткування для різних категорій населення становили:

- для колгоспів, які не змінюють місця проживання – 20 крб.;
- для ремісників та селян-одноосібників, які не мають посівів і худоби, не займаються сільським господарством і мають трудовий дохід, окрім найму – 40 крб.;
- для громадян, які особисто не ведуть господарство, але мають нетрудовий прибуток, що оподатковується – 150 крб. (Коваль, 1990).

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР про місцеві податки і збори від 10 квітня 1942 р. та постанови Ізмаїльського виконавчого комітету від 22 травня 1944 р. міський і сільський голови відповідали за облік та реєстрацію транспортних засобів і худоби.

Встановлювалися такі податки:

- мотоцикл - 7 крб. на один рік;
- велосипед - 7 крб. на один рік;
- кінь - 150 крб. на один рік;
- велика рогата худоба - 30 крб. на один рік (Коваль, 1990).

Особливо у перші післявоєнні роки радянська влада була зацікавлена у підвищенні продуктивності селянських господарств. Вся продукція отримувалася безкоштовно від колгоспів через систему обов'язкових податків. З усіх селян, які відмовлялися вступати до колгоспів, стягували високі податки, які часто перевищували прибуток селянського господарства.

Відбудова сільського господарства відбувалась в доволі складних умовах.

Під час війни була остаточно зруйнована практично вся технічна база сільського господарства. Станом на серпень 1946 р. 28 МТС володіли лише 24% довоєнного тракторно-комбайнового парку.

Ситуацію ускладнив жахливий голод 1946-1947 рр., який охопив Придунав'я. 6 лютого 1947 р. міністр держбезпеки УРСР генерал-лейтенант

В.Савченко доповідав міністру держбезпеки УРСР, що станом на 25 лютого 1947 року в Україні було зафіксовано 16 випадків канібалізму, 13 з яких – в Ізмаїльській області (Дроздов, 2017). Проте, незважаючи на загибель населення через недоїдання, масове захворювання та стрімке виснаження, влада області доклала максимум зусиль для виконання плану хлібозаготовки.

Рятуючись від голоду, селяни потайки засівали вільні землі, які на той час колгоспи були не в змозі обробити. Проте представники радянської влади жорстоко придушували такі дії. Лише в найкращому випадку за самовільний захват землі селяни отримували додаткові трудовні чи підвищення податку. Зазвичай у таких випадках голів колгоспів традиційно звільняють з посад згідно з постановою КПРС і ЦК КПРС «Про охорону суспільних земель колгоспів від посягань», а селянина «чекав» арешт або виселення за кордони області. До сільських комітетів часто надходили різні заяви про купівлю-продаж худоби, на підставі яких приймаються рішення, наприклад: «Колгоспник продав теля без дозволу виконкому, але він сплатив усі податки на хліб, і виконком прийняв рішення повернути теля на місце протягом 5 місяців» (Процеси радянзації Південної Бессарабії (1940-1946 рр.) у документах державного архіву Одеської області у м. Ізмаїл).

Дослідник В. Рибак стверджував, що головним завданням радянських кадрів було підкорення місцевих мешканців і за допомогою терору проведення колективізації в стислі терміни. Як ми вже зазначали, після визволення області було відновлено політику колективізації в аграрному секторі. На 1946-1947 роки припадає наймасовіша хвиля колективізації: саме в ці роки було створено більшість колгоспів регіону — 399 з 480 що існували в 1950 р.

Незважаючи на всі вжиті владою заходи, питання соціально-економічного та культурного становища села залишалися не вирішеними. Партійці, відряджені для наведення порядку в регіоні, часто виявляються не підготовленими до роботи, тому замість роз'яснювальної роботи застосовували терор по відношенню до місцевих селян й командно-адміністративні методи управління.

Забезпеченість села сільськогосподарською технікою поступово почала покращуватися. У 1950 р. область отримала 90 сівалок, 15 тракторів, 20 комбайнів і 10 плугів (Рибак, 1997).

Колективізація потребувала не лише землі, а й кадрів. Спеціалістів у галузі сільського господарства практично не було в Ізмаїльській області. Так, за даними Міністерства сільського господарства УРСР, у 1944-1950 рр. в Ізмаїльську область було направлено на роботу 2980 спеціалістів, з яких 1890 закінчили ВНЗ і технікуми, 1090 – за індивідуальним набором. На 1 січня 1951 року в області в сільському господарстві працювало лише 717 спеціалістів, що становило приблизно 24% від загальної кількості відряджених спеціалістів (один із найгірших показників в УРСР) (Романюк, 2004).

Отже, у 1945-1947 рр. на сільське господарство Ізмаїльської області було виділено лише 28 366 тис. крб., а колгоспам – 531 тис. крб., з яких основна частина позики – 72% було використано на будівництво, розвиток господарства та закупівлю худоби. Тому відбудова Ізмаїльської області здійснювалася тоталітарними методами. Все, що не відповідало радянському зразку, було знищено. Стан сільського господарства на той час був дуже поганим. Під час війни була зруйнована майже вся технічна база сільського господарства. Голод, що охопив край у 1946-1947 рр., ускладнив ситуацію. Він характеризується тим, що, незважаючи на деталі, владна структура продовжувала робити все від неї залежне для швидкого впровадження в регіоні колективних форм господарювання на селі.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ ПРИМУСОВОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ РЕГІОНУ (1940-1941 ТА 1944-1953 РР.)

Становлення національної ідентичності українців Придунав'я еволюціонувало через тоталітарну радянську систему. Виважена державна регіональна політика в краї, вирішення проблем вітчизняного аграрного виробництва сьогодення, вимагають осмислення складних процесів, які відбувалися у радянську добу. Радянізація в Кислиці та Першотравневого, як і в усьому регіоні, припала на другий рік Другої світової війни. Їй також притаманні триєдині складові: індустріалізація, колективізація та культурна революція. Через економічну слабкість та неорганізованість прибічників попереднього режиму – боярської Румунії, потужного опору політиці радянізації в цих селах не було. Румунська адміністрація залишила по собі надто сумний спадок, який не сприяв формуванню у населення лояльності.

Хоча більшість дослідників та очевидців чітко визначають протилежне – толерантне ставлення до радянської влади було породжене страхом перед новим урядом. Підтверджує цю версію спогад колишньої жительки села Першотравневого К.М. Соболевої, яка народилася 26 листопада 1962 року. Згадуючи спогади своїх батьків, вона стверджує, що люди довго пам'ятали тортури, яким їх прийшлося пережити під владою Румунії, тому після приходу радянської влади у місцевого населення виникло побоювання, що таку саму жорстоку каральну політику будуть проводити й представники радянської влади. Дід К. Соболевої по материнській лінії Терновий Давид Миронович, 12 жовтня 1895 року народження, був жорстоко побитий представниками румунської влади. Щоб врятувати йому життя, дружина Анастасія попросила сусідів зарізати ягнят і прикласти свіжі шкури до тіла чоловіка. Рани швидко загоїлися, але чоловік прожив недовго, оскільки через жахливе побиття внутрішні органи перестали функціонувати. Чому так сталося – онука висуває дві версії. За першою версією, Давид Миронович зазнав наклепу з боку сусідів, що буцімто він пропагував те, що за царської Росії жилося краще, ніж за румунів. За другою версією - її дід мав зв'язок із «советами». Але факт залишається фактом –

румунська влада доволі часто використовувала фізичні знущання та насильство для підтримання порядку в населених пунктах регіону. Ці випадки нелюдського ставлення представників румунської влади до жителів сіл Першотравневого та Кислиці непоодинокі. Мабуть, вони й заклали генетичну основу шанобливого й толерантного ставлення селян до влади (Башли, 2017).

В історичній пам'яті мешканців ще тривалий час жив страх перед покаранням за непокору чи невиконання наказів влади. Варто зазначити, що румунська влада наказувала лише безпосередніх винуватців, тоді як радянська влада піддавала тортурам усіх членів родини.

Дуже сумні розповіді та спогади селін про часи радянської влади в регіоні. Доля Дімбрового Прохора та його дружини (1920 р. н. із села Кислиці) є яскравим прикладом цього. Як згадують односельці, в ті часи часто одружувалися не з любові, а з огляду на те, хто скільки землі має у своїх володіннях. Прохор не мав власної землі, його майбутня дружина була із заможної родини. Звісно, батьки не погодились на шлюб, однак вочевидь це була дійсна любов – молоді вирішили таємно обвінчатися та виїхати на заробітки до Румунії. На гроші, зароблені важкою працею більше ніж за один рік, вони купили землю, сільськогосподарський інвентар (сіялки, віяла, молотарки), худобу (велику рогату худобу, коней), птицю і стали чудовими господарями. Але для них сталася велика зміна – прийшла радянська влада, яка зневажала будь-яке поняття про приватну власність, рахуючи всіх, хто мав щось своє – зрадниками, експлуаторами, куркулями. Прихід совєтов призвів до того, що комуністи відібрали все, що заробило подружжя своєю важкою працею. Й не лише у них. Така доля спіткала практично кожного мешканця регіону.

Крім того, опитуючи мешканців села, ми спостерігали певні відмінності в оцінці ідеологічної основи румунізації та радянської в регіоні. Практично кожен з респондентів зазначав, що в основу румунізації було покладено два основних принципи – духовний (віра в бога та обов'язкове відвідування церкви) та національний (в Румунії повинні жити лише румуни. Решта народів повинні вивчити румунську мову, спілкуватися румунською, отримати румунське

громадянство). Радянська влада вводила інші принципи та підходи: атеїзм – основа життя, переслідування віруючих, закриття церков, репресії по відношенню до церковнослужителів; побудова командно-адміністративної вертикалі влади. Одне із свідчень цього є - лист колгоспників села Першотравневе: «Микиті Сергійовичу, нашому батькові, депутату. Ми всі тяжкі, обдерті, босі, брудні і голодні, не по-чоловічому, живемо більш як віл бідний, геть нікому до нас немає діла. Тепер добре живуть тільки брехуни, спекулянти, злодії і їх вдосталь. Проста людина не може дійти до правди, всі кричать і не вірять їй. Якщо ми не виконаємо план, ми помremo. Подивіться на нас, колгоспи гіршають. Раніше в селі було жваво, а тепер нема свят і радості, а партійці мовчать. Чекаємо на вашу допомогу» (Крупницький, 1957).

Повернемося до спогадів Слюсаренко Олени Григорівни (1945 р. н.) із с. Кислиця: «Жила я в бідній родині. Мама працювала в колгоспі, а тато був рибалкою. З розповідей батьків, сестри і брат, я дізналася про події колективізації та голоду. Була осінь. Все було тихо, поки не прийшли представники комуністичної влади і не почали забирати все у селян. У колгоспах зерно було в токах, але, на жаль, це все вивезли. Розстрілювали тих, хто не хотів давати зерно. Хто встиг щось приховати (трохи їжі, борошна тощо) залишився живий, хто не встиг – помер від голоду».

Соболева Клавдія Миколаївна, 1962 р. н., уродженка с. Першотравневого, розповідає зі спогадів покійної матері: «Дід був добрим господарем, мав коней, поля, худобу. Коли почалася радянська влада, забрали все що було. Брат Федір був рибалкою в бригаді, за що отримував пайок і рівно 200 грамів хліба. Половину хліба він з'їдав сам, а іншу половину відносив додому. Також приносив рибу. Село виглядає жахливо, все розкрадено. Батько сховав корову у підвалі і навіть залишався там ночувати з сокирою та вилами».

Все свідчить про жорстокість радянського режиму, особливо в прикордонних селах. Ось що ми дізналися про життя в селі Першотравневе в перші післявоєнні роки зі спогадів Чебан Феодори Петрівни (1937 р.н.): «Нас було четверо в родині. В 1944 році тата відправили на фронт, з нами залишилася

лише мама. Я була старшою, тому весь тягар господарських робіт ліг на плечі матері та мої. Я пам'ятаю радянський часи як період жорстокого утиску у всіх сферах життя. Побори румунської влади не були такими великими, як за радянської влади, особливо в 1946-47 роках. Представники радянської влади ходили в село за продуктами. Їм допомагали місцеві, які, бажаючи вислужитися перед новою владою, вказували на господарства заможних селян, надавали відомості про кількість землі та доносили про тих, хто ховає свій урожай». Федора Петрівна згадувала, що «відділ» був добре озброєний, ходив з довгими загостреними палицями - щупами, оглядав підлоги та печі, де селяни часто ховали зерно». У їхній родині теж сховали їжу: посеред хати, під полом, викопали яму і поклали туди кілька мішків зерна, завдяки якому й вижили у страшні й голодні роки. Що додержавного побору – родина здала лише мішок зерна, чим викликала велике обурення з боку представників влади, які кілька разів поверталися до їх домівки з обшуками.

Таким чином, основні форми і методи радянзації в селах Ізмаїльської області відбувалися у вигляді традиційних радянських перетворень у регіоні. Влада насаджувалася силою, про що свідчать спогади очевидців тих подій.

Отже, радянська Придунав'я почалася з приєднання її територіальних кордонів до Радянського Союзу та Української Радянської Соціалістичної Республіки в червні 1940 року. Радянська влада на території Ізмаїльської області намагалася встановити владу і порядок, що діяв на той час на всій території УРСР. Цей процес отримав назву «радянська». Ця політика офіційно мала три складових: колективізацію, індустріалізацію, культурну революцію, але фактично всі три складових втілювалися в життя лише за допомогою масових репресій всіх, хто хоч чимось не сподобався новій владі.

Першим та надважливішим завданням побудови «нового соціалістичного суспільства» на придунайських землях став процес колективізації, яка як і в більшості регіонів колишнього СРСР проводилася примусово. Вже 15 серпня 1940 р. було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про відновлення чинності радянського закону про «націоналізацію землі» на території Бессарабії»

(«Указ про землю» від 8 листопада 1917 р.). Як зазначає дослідник В. Хаджирадева, зміни в сільському господарстві краю відбувалися в два етапи. Перший тривав з липня 1940 р. по серпень 1940 р. й характеризувався ліквідацією приватної власності на землю, перерозподілом поміщицьких і церковних земель. Другий етап припадав на вересень 1940 р.– червень 1941 р. – відбувався перерозподіл землі решти бессарабського селянства. В цю хвилю попали так звані середняки та куркулі, хоча фактично це були звичайні бессарабські селяни, які любили та вміли працювати на своїй землі. Тут прослідковується «...більше політична складова, ніж економічна» (Хаджирадева, 2004: 284).

28 квітня 1941 р. Раднарком УРСР спільно з ЦК КП(б)У прийняли постанову № 622 «Про обов'язкову віддачу державі продовольства з колгоспів та одноосібних господарств», яку підписали Голова Держкому УРСР Л. Корнієць і секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Постановою передбачалося, що починаючи з урожаю 1941 р. колгоспи Ізмаїльської області зобов'язані постачати державі продовольство з кожного підпорядкованого їм гектара орної землі. Пунктом 2 постанови затверджено обласну норму обов'язкових поставок «...незалежно від фактичного посіву продовольчих культур» (КУІА. Ф. Р- 470 Оп. 1. Справа 2: 2). Окремим положенням постанови (ст. 17) колгоспам і одноосібникам залишалось лише те, що залишалось в господарстві після обов'язкової передачі державі, у «розпорядження на свій розсуд» (КУІА. Ф. Р-470. Оп. 1. Справа 2). За інформацією від органів радянської влади, до початку радянсько-німецької війни в області було організовано 215 колгоспів (КУІА. Ф. Р-424. Оп. 1. Спр. 1: 25). На противагу новим колгоспам в регіоні існувало майже 20 тис. Одноосібних господарств. Порівняння наведених даних свідчить про повний провал політики добровільної колективізації у Придунав'ї в перший рік установа радянської влади. Іншими словами – не бажали бессарабські селяни об'єднуватися в колгоспи!!!

Повернення радянської влади до регіону відбулося восени 1944 р., практично одночасно розпочався й процес відновлення «старих» колгоспів та

створення нових. Цей новий етап колективізації не відрізнявся особливими успіхами – прогрес в колективізації йшов доволі повільно. Так, у 1945 р. на всю Ізмаїльську область (тобто 13 районів) було лише 38 колгоспів. У першому півріччі 1946 р. ця цифра в області зростає до 109 колгоспів (КУІА. Ф. Р-424. Оп. 1. Спр. 1: 81).

Що стосується Татарбунарського району, то 12 грудня 1945 р. облвиконком прийняв спеціальне рішення про організацію колгоспів у селах Білолісся, Спаське і Гелібок. Архівні матеріали дають відомості про ці господарства. Колгосп (Білолісся) імені 23-ї річниці Червоної Робітничо-Селянської Армії нараховував 50 осіб та об'єднав 328 га землі, 30 селянських господарств. До колгоспу «Комуністичний шлях» (Спаське) увійшло 115 осіб (62 чоловіків) із загальною земельною площею 198 га (Башли, 2017).

У червні 1945 р. виходила газета «Прапор рад» (рос. «Знамя Советов») — орган Татарбунарського комітету КП(б)У. Спочатку газети видавалися на папері досить поганої якості, на двосторонньому друкованому аркуші. Тиражі газет коливаються від 500 до 1500 примірників. До червня 1946 р. головним редактором газети був Б. Фісун, після чого посаду головного редактора обійняв А. Мальцев. Про місцеві колгоспи ми нічого не знаходили в газетах до середини 1946 р. Завжди йдеться про сільські ради різних населених пунктів.

До кінця 1946 р. ситуація в бессарабському селі значно погіршилася – селяни потерпали від голоду, неврожаю. Але це ніяк не вплинуло на плани радянських органів влади.

Через голод худоби в селі було мало, а там, де худоба зберіглася, вона була чи не єдиним годувальником для великих селянських сімей, але партійних чиновників це не цікавило, вони продовжували конфіскувати зерно та худобу в селян. У газеті не було жодного натяку на труднощі, з якими зіткнулося село, лише звинувачення місцевих керівників у неналежному виконанні своїх обов'язків: «...не виконання плану щодо здачі молока державі свідчить про їхню бездіяльність» («Прапор рад». 1946. № 24.). Повертаючись до газети зазначимо, що в жодному номері за 1946-1947 рр. не було навіть натяку чи згадки про голод

у регіоні. Тільки в номері за липень 1946 р. читаємо, що «кліматичні умови Ізмаїльської області призвели до певних труднощів у сільському господарстві, в деяких селах не вистачало продовольства і фуражу» («Прапор рад». 1946. № 24).

Але сьогодні можна сказати точно, що посуха та неврожаї 1946 р. сильно вдарив по сільському господарству Південної України та Молдови. За підрахунками молдовського дослідника М. Ситника, за цей період площі продовольчих культур скоротилися на 11%, зернобобових – на 56% і кормових – на 31%. Урожайність зернових знизилася до 2,3 цнт з га. Різко скоротилося поголів'я: коней — на 50%, великої рогатої худоби — на 40, свиней — на 88, овець і кіз — на 38% (Ситник, 1976, с. 239). Однак ця ситуація не дуже хвилювала комуністичну владу: йшлося переважно про реалізацію плану та пошук винуватця, який перешкодив його реалізації. Ще одне важливе спостереження - вражає швидкість, з якою місцеві партійці нарощували надої: у деяких селах цей показник збільшувався у 2-3 рази на тиждень. Виникає питання – якими методами комуністам вдалося це зробити? Газетний матеріал про це мовчить, лише побічно натякаючи на такий спосіб: «Треба примусити селян здавати державі молоко» («Прапор рад». 1946. № 24). Про решту ми можемо лише здогадуватися. Іноді газета не гребувала й наданням фальшивих відомостей. Так, у газеті від 29.06.46 сказано, що Трапівська сільрада виконала 36% плану поставок («Прапор рад». 1946. № 23). Але вже через тиждень А. Петров у статті «Ліквідація відставання із закупівлею молока» надав інформацію: «По Трапівській сільській раді піврічний план закупівлі молока виконано лише на 23%: щоденно має бути здано 1900 літрів» («Прапор рад». 1946. № 24).

Незважаючи на всі зусилля місцевих партійних керівників та їхніх помічників, план забезпечення держави молоком виявився нездійсненим. Про це свідчить стаття Ш. Єдуна «Завершення закупівлі молока та масла» у серпневому номері газети. Автор змушений зазначити, що, незважаючи на зусилля місцевої влади, «...заготівля молока і масла була зірвана... Трапівські комітети укомплектовані лише на 30%, Дмитрівські — на 38%, решта сільських комітетів не перевищували 60%» («Прапор рад». 1946. № 27). Висновок статті

звучить як докір місцевим селянам: «Мільйони робітників відроджують заводи, фабрики, шахти, бійцям Червоної Армії потрібні регулярні поставки молока і масла... Цього ніколи не можна забувати» («Прапор рад». 1946. № 27).

Повертаючись до питання про створення колгоспів, зазначимо, що наприкінці літа 1946 року в Татарбунарах поступово розгортався рух за створення колгоспів. Фактично кожен номер районної газети виходив під гаслом необхідності і перспективності створення колгоспів: «Метод колективізації виявився найпрогресивнішим, тільки колгоспам доступна нова техніка і агрономічні досягнення»(Башли, 2017).

Стаття у номері 27 під назвою «Колгоспний шлях – єдиний вірний шлях!» Нехтуючи радянським блефом про «велику зацікавленість і бажання селян» вступати в колгоспи та «гордість селянина-одноосібника, який вирішив переступити поріг старого холостяцького життя», зупинимося на реальних даних («Прапор рад». 1946. № 27).

Зі статті дізнаємося, що на початку серпня 1946 р. в області було всього 7 колгоспів: Тимошенка (село Нерушай, 56 селянських господарств), Сталіна (Кочковате, 19 господарств), імені 23-ї річниці створення Робітничо-Селянської Червоної Армії (Білолісся, 130 господарств), імені XVIII партз'їзду (Струмок, 60 господарств), з Димитрова (Дмитрівка, 38 господарств), імені 1 Травня (Глибоке, 41 господарств), «Шлях до комунізму, Шлях вчення» (Спаське, 44 Ферми). Решта (14 населених пунктів) залишалися звичайними сільськими комітетами («Прапор рад». 1946. № 28).

За два місяці літа було створено 4 нових колгоспи: «8 Березня» (с. Трапівка), з Хрущовим (с. Борисівка, 46 дворів), зі Ждановим (Дмитрівка, 26 господарств), «Татарбунарське повстання» (с. Татарбунари, 40 фермерських господарств) та створили пропагандистську групу в селі Баштанівка. Власне, у статті наводяться два протилежні аргументи: з одного боку, «потік заявок не припиниться ні на хвилину, фермери обрали правильний шлях і спокійні за своє майбутнє», з іншого боку, «у нас є те, що колгоспи довго «качалися» і не починали працювати» («Прапор рад». 1946. № 27). У статті, присвяченій другій

річниці визволення Ізмаїльщини, говориться, що «тепер у нас 15 колгоспів» («Прапор рад». 1946. № 29).

Щоб продемонструвати свою самовідданість і відданість комуністичній справі, окремі місцеві керівники створювали в одному селі кілька колгоспів. Наприклад, в селі Дмитрівка на кінець літа 1946 року на території вже було 3 колгоспи («Прапор рад». 1946. № 27). Цікаво, що в наступному номері газети кількість колгоспів знову змінилася. В тексті вже є традиційні комуністичні гасла й висновки: «Тенденція до колгоспів і об'єднання сільськогосподарських колективів дуже сильна, це перемога соціалізму в серцях трудящих селян нашого краю» («Прапор рад». 1946. № 30). Слово «притягання» звучить особливо хибно, тому що, як відомо, для більшості селянських сімей вступ до колгоспів є за своєю суттю вимушеним і примусовим. Більш того, всі ці «перемоги» і «врожаї» на шляху колгоспного будівництва сильно переоцінені і сфальсифіковані.

За офіційними даними, що зберігаються в «Ізмаїльському архіві», на 1 липня 1946 року в Татарбунарському районі проживало 36 919 осіб з 10 098 дворами (дворами). Судячи з цієї цифри, в середині літа 1946 р. до колгоспів вступило 1244 особи, що становило лише 3,4% від загальної кількості населення області. А з понад 10 тис. селянських господарств лише 371 було об'єднане в сільськогосподарську артилерію (КУІА. Ф. Р-424. Оп. 1. Спр. 875: 221).

Аналізуючи, можна зробити висновок, що на 1 липня 1946 р. 50% сільських рад Татарбунарського повіту не мали сільськогосподарського знаряддя і взагалі колгоспи значно переважали фермери. Процес створення колгоспів у нещодавно анексованій області України є складним, з багатьма порушеннями та проблемами. Про це свідчить постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КПРС від 19 вересня 1946 р. «Про усунення порушень сільськогосподарського артилерійського закону в колгоспах», де зазначено: «... виявлено деякі серйозні порушення Закону про сільськогосподарську артилерію». За існуючою традицією рішення вищестоящого органу негайно виноситься на обговорення на місцях. Наступного дня Ізмаїльський державний виконавчий комітет провів засідання і прийняв рішення «Про порушення статутів сільськогосподарських

артілей», яким визнавалась незадовільна робота обласної влади в утворенні колгоспів. У постанові зазначається: «Визнається факт класової недбалості через погане керівництво повсякденною роботою, ростом і організаційним зміцненням колгоспів. Реєстрація статутів не проведена своєчасно, питання про вступ до колгоспів вирішувався неправомочними зібраннями, колгоспники подавали заяви румунською мовою тощо...» (КУІА. Ф. Р-441. Оп. 1. Справа 16: 23). Рішення облвиконкому було жорстким – частину керівників партії зняли з посад, а деяким оголосили догани. Крім того, були встановлені надзвичайно стислі терміни для усунення помилок у справі колективізації в області. Тому зрозуміло, що місцеві комуністи та службовці навипередки почали «поправляти ситуацію» і створювати нові колгоспи. Проте бажання комуністів проголосити нові колгоспи не збігалося з бажанням селян відмовитися від землі. В області, за даними газети, осінньо-зимовий період 1946-1947 рр. у колгоспному будівництві не було очікуваних результатів: інформація про нові колгоспи не часто зустрічалася на сторінках газети («Прапор рад». 1946. № 41. № 44. 1947. № 6. № 15). Архівні дані також підтверджують цю тенденцію. З 36 844 осіб, які проживали в Татарбунарському районі на 1 грудня 1946 р., 1920 осіб (або 5,2 %) були в колгоспах (КУІА. Ф. Р-424. Оп. 1. Спр. 875: 353).

У 1947 році в повіті продовжувалося створення колгоспів. Цієї весни в області було 26 колгоспів.

Цікаво, що навесні 1947 року в районі ще було одноособове господарство, і воно було в кожному населеному пункті досліджуваної території. Тобто ні про яку «тотальну колективізацію» чи «тотальну перемогу колгоспного ладу» в області не йдеться. Загалом процес колективізації в області завершився в січні 1949 р., коли до колгоспів вступило майже 80 % населення. Проте це не завадило місцевим партійним і радянським керівникам відзвітувати про «суцільну колективізацію» в області.

РОЗДІЛ 4. ДІТИ ПРИДУНАВ'Я І ГОЛОД 1946-1947 РР.

Навесні 1946 р. Ізмаїльська область, як і решта південних територій Української Радянської Соціалістичної Республіки, зазнала труднощів через посуху та зруйноване війною сільське господарство. Незважаючи на це, в регіоні почалася реалізація широкомасштабних програм заготівлі продовольства та впровадження податкової політики для селян (Дроздов, 2017: 92). Одночасно в області поновилася колективізація. Хлібозаготівельна кампанія 1946-1947 рр. значно загострила кризову ситуацію в сільському господарстві. Вирішальною причиною початку голоду стало примусове вивезення хліба з села. У цьому контексті діти та люди похилого віку стали найбільш вразливими та найменш захищеними групами населення. Діти змушені самотійно шукати їжу. У пошуках зерна вони збирали коріння дерев, насіння диких рослин, ловили ховрашків і розкопували купи щурів. Часто матері везли дітей у місто і залишали їх на вокзалах, у під'їздах житлових будинків, у під'їздах лікарень, ясел, дитсадків чи будинків. Становище дітей в Ізмаїльській області характеризують «Записи про виконання постанови Ради Міністрів УРСР № 4 XII 1946 р. про організації надання допомоги дітям постраждалих районів». Січень 1947 р. 30 числа на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка «Засуха» за підписом міністра охорони здоров'я УРСР Кононенка. З документів ми розуміємо, що лише восени 1946 р. була зроблена перша спроба хоча б частково допомогти українським дітям на півдні республіки, де вже почався голод. Проте, за словами міністра, лише з 15 січня 1947 р. через проблеми з доставкою, продукти харчування надійшли дітям Півдня України та Ізмаїльської області.

25 вересня 1947 р. голова Ізмаїльського облвиконкому К. Ананко від імені генерального секретаря надіслав до Києва «доповідь» про соціальне становище в регіоні, спричинене «серйозною посухою». У документі К. Ананко зазначає, що з жовтня 1946 р. по серпень 1947 р. від недоїдання захворіло понад 80 тис. осіб. Незважаючи на всі вжиті заходи (створення мережі спеціалізованих медичних закладів і прийом 20 тис. хворих, організація їдальнь і пунктів безкоштовного харчування), за визначений період «від недоїдання», тобто

голоду, померло 35 940 осіб. Згідно з «Доповіддю», очевидно, що ті, хто пережив недоїдання, не можуть повністю одужати. Понад 10 тисяч дітей в області стали сиротами, або напівсиротами. Близько 5 тисяч цих дітей вдалося влаштувати в дитячі будинки. Однак, 4 тис. дітей, наголошує К. Ананко, «поки що залишаються поза дитячими будинками» та стали безпритульними. (Українська суспільно-політична думка у 20 столітті: Документи і матеріали: Сучасність, 1983).

Були сім'ї без дітей, які брали сиріт або дітей із великих сімей, які вже не мали їжі. Завдяки цьому діти вижили. Так, у 1946 р. в селі Озерне Ізмаїльського району вдова Парасковія Василівна Аріку вирішила відкрити дитячий будинок – дитячі ясла (Аріку Парасковія Василівна). У листопаді 1944 р. її чоловік Парфентій Прокопович Аріку пішов на війну. У них на той час було 5 дітей. 10 липня 1945 р. Парасковія Василівна отримала похоронку, що її чоловік помер 22 квітня 1945 р. 17 липня 1945 р. жінка народила дочку Анну. Восени того ж року померла 17-річна донька Олена. На руках у жінки залишилося п'ятеро дітей. Під час голоду 1946 р. втратила ще одну дитину – сина Маріна. Бажання врятувати своїх дітей від голодної смерті стало головною причиною відкриття дитячого будинку в закинутому будинку на вулиці Садовій. На її утриманні було 10 дітей-сиріт і напівсиріт.

Іван Тимофійович Баліка, 1942 р.н., згадує дитячий будинок: «Дякую Богу і долі, що «баба Параска» побачила мене і прийняла. За дуже короткий час Парасковія Василівна встигла облаштувати кімнату, дала ліжко і кожен день підкидає свіжу соломку і ми на ній граємось. Вона годує нас кашею з меленої пшениці, гороху, кукурудзи і вівса 3 рази на день. Ніякого м'яса. Картоплю миє, варить але шкірку не викидає, зварила ще раз і дала нам. Баба Параска стежила, щоб ніхто не кривдив дітей, а якщо хто захворів, то могла цілий день тримати його на руках, співати колискові, розповідати казки. Досі пам'ятаю, як вона нам декламувала Бородіно. На початку 1947 року нас було близько 10 дітей.

Мій тато – Тимофій походив з заможної родини, але моя мати була сиротою, тому дідусь і бабуся її не любили і хотіли розлучити з моїм батьком.

Коли тато воював, маму просто вигнали з дому, а ми з братом залишилися з дідусем і бабусею. Коли дід і баба йшли днем працювати у поле, вони закривали хату, а нас залишали надворі. Одного дня, після того як дідусь і бабуся пішли на роботу ми з братом зайшли в хату, на верхній полиці у шафі ми знайшли буханець хліб і з'їли його. Коли дід і баба повернулися з поля, нас сильно побили і вигнали з хати. В ту ніч ми пішли в сарай спати. Вночі я прокинувся від криків брата, він почав набрякати, задихатися, а до ранку помер. Тоді родичка з п'ятьма дітьми прийняла мене. Через деякий час я потрапив в цей дитячий будинок. Тато повернувся лише в 1949 р. і ми відразу переїхали в іншу хату. Завдяки бабі Парасці я ще живий (Іван Тимофійович Баліка).

Всі опитані респонденти зазначали, що вони жили в маленьких дерев'яних або глиняних будинках покритих очеретом, який взимку зберігав тепло, а влітку прохолоду. Паркан був з очерету і палиць. Літом збирали папороть і плели рогожки, які стелили на підлогу, на ліжку, щоб зберігати тепло, бо голодним людям дуже важко було зберігати нормальну температуру тіла: вони постійно мерзли. Очевидці говорили, що вони були сині від холоду.

Спали на ліжках зроблені з глини і соломи. Зверху клали рогожку. Подушку наповнювали соломою. Полиці були дерев'яні. У кожному будинку була піч. Між грубкою і стіною було місце де зазвичай спали маленькі діти. Освітлення було з «кандели» (склянка, наповнену олією з фетілем з вати) і лампи з газом (але це було рідкістю).

Батьки одягали дітей одягали в те, що мали. Якщо залишалися клаптики тканини, їх не викидували, а робили з них цоалі (маленькі килимки).

В основному одяг був з:

- вовни, яку тесали власноруч (з неї шили штани, спідниці, піджаки)
- конопель (câpîră)
- бавовни (bumbac)
- тютюну (tutun)

Взувались в окіньчъ (постоли). Взуття робили зі свинячої і конячої шкіри.

Більшість з опитаних людей зазначали, що вижили завдяки взаємодопомозі. Саме ця риса відрізняє село від міста, адже в селі всі знають один одного і завжди допоможуть в скрутні ситуації. Попова Дарина Іванівна згадує: «Ми вижили завдяки моїй тітці, яка працювала в колгоспі. В неї не було дітей, тому вона частенько приносила нам терч, які їй давали за роботу» (Попова Дарина Іванівна). І таких прикладів можна привести дуже багато.

Респонденти зазначають, що обов'язково в родині був хтось один, який брав відповідальність за збереження сім'ї. Бринза Микола Дмитрович згадав, що для того, щоб якось прогодувати сім'ю, батько збирав взимку дрова і обмінював їх у м. Галац на продукти.

За будь-яких обставин діти залишаються дітьми. Іграшок на той час не було. Діти ліпили фігурки овець і одного осла з піску, дорожнього пилу, глини та бігали навколо них, уявляючи, що вони пастухи. Грались з колінною кісткою від вівці (jioîâ), в бечку (орел і решка). Під час голоду навчання у школі не велося, тому матері по можливості займалися навчанням своїх дітей. Медичного обслуговування не було, лікували в основному знахарки та цілителі.

Багатьом дітям села Утконосівка Ізмаїльської області вдалось вижити в ті страшні роки завдяки організованій в центрі села їдальні. В ній один раз на день видавали одну порцію каші та шматочок хліба. Нажаль, таких добродійців як Парасков'я Арику та Михайло Гайдаржи в Ізмаїльській області було дуже мало і доля багатьох безпритульних дітей була трагічною. Секретар ЦК КП(б)У по транспорту Чумаченко та заступник завідувача відділом кадрів культури та науки ЦК Макарченко надіслали Л. Кагановичу «Доповідну записку» про боротьбу з дитячою безпритульністю. Тільки за три місяці 1947 р. у дитячі приймальні пункти МВС УРСР прибуло велика кількість безпритульних дітей. Працівниками міліції були «вилучені» з вулиць міст, вокзалів, станцій і пристаней 18713 дітей. У січні 1947 р. в приймальні пункти було направлено 4521 дитину; у лютому – 5631; у березні – 8561; а за 15 днів квітня – 4587 безпритульних та бездоглядних дітей. 80 % «вилучених» з вулиці дітей були

віком від 3 до 13 років (Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, 1958).

Згідно з положенням, діти не повинні перебувати в приймальнику-розподільнику більше 14 днів. Але станом на 15 квітня 1947 р. 7589 дітей перебували тут понад встановлений термін, хоча притулок був розрахований на одночасне перебування лише 4585 дітей. У відповідь на звернення МВС до Міністерства народної освіти УРСР про прийом і розподіл безпритульних дітей до дитячих будинків, останнє відповіло відмовою, посилаючись на те, що всі дитячі будинки вже перевантажені. Але навіть якщо безпритульні діти потрапляли у дитячі будинки, виживання їм не було гарантоване, бо умови там нестерпні. В Ізмаїльській області постановою від 4 грудня 1946 р. кількість дитячих будинків було вирішено збільшити з 7 (1190 дітей) до 17 (3710 дітей). (Архівний відділ Ізмаїльської міської ради Ф. 242-Т. Оп.1. Спр. 27). На 1 лютого 1947 р. в області діяло 15 дитячих будинків, у яких перебувало 3310 дітей (Архівний відділ Ізмаїльської міської ради Ф. 242-Т. Оп.1. Спр. 27). У картотеці Ізмаїлу (Архівний відділ Ізмаїльської міської ради. Ф. 242-Т. Оп.1. Спр. 13.) є справа на вихованців Лощинівського дитячого будинку, який з 1947 по 1951 роки виконував функції лікувального закладу: з усіх направлених сюди дитячих будинків Бессарабії вилучали важкохворих дітей, у тому числі дошкільнят. Тих, кому пощастило одужати, направляли на інші установи. Наявні медичні довідки свідчать про нестерпні умови утримання дітей. Багато з них просто не вижили.

Діти, як і дорослі, постраждали від голоду в Україні 1946-1947 рр. і через свої вікові особливості стали найменш захищеною категорією у повоєнному суспільстві. Трагічні події повоєнних років призвели до зростання безпритульності серед дітей. Так, якщо в 1946 р. загальна кількість вихованців дитячого будинку становила 75 064 дитини, то до 1947 р. ця цифра зросла до 125 827 дітей (Гридковець, Л. М., 2016). Крім того, загострення продовольчої проблеми призвело до зростання девіантної поведінки неповнолітніх українських громадян після війни, їх навіть засуджували за дрібні злочини.

Наразі нам дуже мало відомо про благодійників цього періоду, оскільки наслідки такої допомоги часто бувають фатальними для людей.

Довгий час у спецховищах ховали викривальні документи, каталогізуючи архіви та замітаючи сліди злочинів сталінського режиму. З роками історію було переписано, щоб пристосуватись до диктаторів та ідеологічних лідерів. Але з пам'яттю людей нічого не поробиш, вона зберігає правду.

РОЗДІЛ 5. ТИЖДЕНЬ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ: МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ Й РЕКОМЕНДАЦІЇ

Політичні, культурні, соціальні й економічні виклики, що виникли у зв'язку з повномасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України зумовили необхідність в запровадженні змін у чинних навчальних програмах з історії для закладів загальної середньої освіти. Для того аби пояснити сучасні події – весь наявний матеріал доповнюється останніми подіями, новими історіографічними напрацюваннями та увиразнюються наскрізні сюжетні лінії з минулого. Наприклад, в оновлених програмах пропонується погляд на СРСР як на державу імперського типу. Зокрема МОН України пропонує ширше представити практику використання в СРСР масового штучного голоду як політичного знаряддя.

Згідно з оновленою навчальною програмою з предмету «Історія України. Всесвітня історія», затвердженою Наказом МОН України № 698 від 03 серпня 2022 року, для 11 класів станом на 2022-2023 навчальний рік на вивчення даної теми виділяються 3 уроки.

Перший передбачає вивчення колективізації та радянзації населення України. Другий – голод 1946-1947 рр. У контексті цього уроку вчитель наголошує на передумовах, процесі та наслідках голоду. Третє заняття – це практичне заняття, де учні після вивчення матеріалу перших двох занять починають вивчати документи, свідчення та спогади людей, які були свідками події.

Під час вивчення другої хвилі колективізації та голодомору 1946-1947 років вчитель наголошує на тому, що в нашому краї також була колективізація, причому з певними факторами та особливостями. Задля цього вчителі історії проводять маршрути та спецкурси, організовують різні форми краєзнавчої роботи для розширення знань учнів.

Вважаємо доцільним проводити курси про колективізацію та голод у нестандартному форматі. Зрештою, треба говорити правду, але зміст буде різним для різного віку. Вивчаючи теми колективізації та голодування, у структуру

інформаційно-освітньої та пізнавальної діяльності дослідники зазвичай виділяють три основні компоненти:

– змістовий компонент (поділяється на дві підсистеми: перша підсистема складається із знань, умінь і навичок, мотиваційні потреби учнів базуються на них, у нашому випадку це пов'язано з розробкою тем про колективізацію та голод, друга підсистема складається з нових знань і методів діяльності, які обумовлені позашкільною діяльністю);

– пізнавальна частина (призначена для визначення способів діяльності, дій та операцій для здійснення навчального процесу);

– мотиваційний аспект є одним із найважливіших факторів, що спонукають учнів до сприйняття та досягнення нової інформації. Завдання вчителя — вести розповідь у руслі, яке зацікавить учнів, психологічно переконати учнів у необхідності засвоєння теоретичних основ.

Готуючись висвітлити таку трагічну сторінку життя Батьківщини, вчителям радимо керуватися такими вказівками:

- відібрати інформацію, яка відповідає віковій категорії учня;
- обов'язково перевірити відібраний матеріал на навчальний, розвивальний і виховний характер;
- добирати зв'язний зміст, метод, форму і засоби бесіди чи курсу на певну тему.

Для висвітлення цієї теми безперечною є правильність вибору методів і засобів навчання, особливо словесних і наочних. Бесіди і розповіді повинні бути спокійними і зрозумілими для учнів.

Сьогодні більшість викладачів дотримуються принципів програм «для дітей», які, по суті, стверджують, що, незалежно від віку та здібностей учня, технологія навчання може бути досягнута лише за допомогою поєднання аудіального, візуального та кінестетичного. Традиційно, такі заходи організовуються на курсах української літератури, історії України. На цьому етапі освітяни часто включають тему Великого голоду в різноманітні навчальні теми. Колишній міністр освіти заявив, що такі теми, як Великий Голодомор,

мають бути ґрунтовно інтегровані в освіту українських школярів, і для цього не потрібно вводити окремі теми – потрібно інтегрувати ці теми і дозволити дітям одночасно вивчати історію з мовою та літературою.

Серед останніх заходів із вшанування пам'яті жертв Голодомору можна виділити: меморіальні заняття, музейні чи меморіальні виставки, невеликі проекти для учнів зі збору свідчень про колективізацію, роззброєння та Голодомор у рідному місті чи селі, створення зошитів, відеоуроки, читацькі зустрічі, семінари, фестивалі виступів, конкурси та есе.

Інноваційний варіант вшанування пам'яті жертв масового штучного голоду 1946-1947 років можна побачити у вигляді медіа-презентації, живої презентації, яка передбачає поєднання інформаційних презентацій у різних форматах, текстових, звукових та графічних, а також інтерактивні способи подання інформації. Перевагою неаудіального заняття є не тільки його інтерактивність, але й те, що при сприйнятті інформаційного контенту може бути задіяна як слухова, так і зорова пам'ять, що сприяє кращому засвоєнню інформації та правильному емоційному сприйняттю.

За нашою темою в навчальній програмі передбачено лише 3 уроки з історії України. Через нестачу часу поза увагою залишаються питання голодомору (1946-1947 рр.) на території нашого населеного пункту, процеси колективізації та радянзації в Придунав'ї в 1944-50-х рр. Тому ми пропонуємо в останню п'ятницю листопада провести у школі «Тиждень історії». Всі проведені заходи сприятимуть формуванню в учнів національної свідомості, громадянського обов'язку та патріотизму, виховувати особисту стурбованість кожного за події тих років, навчати сприймати чужу біду, чужий біль, як свої власні, сприяти пробудженню бажання вивчати історію своєї держави, берегти традиції, уболівати за майбутнє країни та вшанувати пам'ять жертв Голодомору 1946-1947рр.

Пропонуємо вам ознайомитись з планом проведення тижня історії у школі:

№ з/п	Назва заходу	Термін проведення
1	<i>Відкрита лекція</i>	Понеділок

	<p>Тема: «Колективізаційні зміни в Придунав'ї: мовою свідчень, документів, фактів»</p> <p>Цільова аудиторія: 9-11 класи.</p> <p>Короткий зміст: Мета лекції – сформувати у учнів вчительсько-викладацький погляд на соціально-економічне становище в 1944-1950 рр., з'ясувати хід і наслідки колективізації в регіоні за допомогою свідчень попередників та історичних фактів. Завдання: розкрити передумови, мету та характер колективізації 1944-1950 рр.; охарактеризувати основні причини колективізації 1944-1950 рр.; з'ясувати вплив колективізації 1944-1950 рр. на населення Ізмаїльського району; опрацювання форм ілюстрації, історичні та інформаційні тексти; вдосконалювати вміння логічно мислити та аналізувати історичні факти; розвивати інформаційну, комунікативну та громадянську компетентності; вдосконалювати вміння техніки «замальовки», стисло викласти знання в усній та письмовій формі.</p>	(10.00 – 12.00 год.)
2	<p><i>Проведення благодійного ярмарку</i></p> <p>Тема: «Милосердя врятує світ»</p> <p>Цільова аудиторія: 1-11 класи</p> <p>Мета ярмарки – не лише скуштувати чи придбати хороші речі, а й зібрати кошти для</p>	Вівторок (11.00 – 13.00 год.)

	купівлі всього необхідного для німців та потребуючих.	
3	<p><i>Конкурс на краще есе</i></p> <p>Цільова аудиторія: 10 класи</p> <p>Короткий зміст: Мета конкурсу – навчити учнів творчо мислити та проявляти індивідуальні здібності після початкового прослуховування та дослідження предметного матеріалу.</p>	Середа (10.00 – 11.00 год.)
4	<p><i>Краєзнавчий урок</i></p> <p>Тема: «Посилення радянської та колективізації в Придунав'ї в 1944-50-х рр.»</p> <p>Цільова аудиторія: 11 класи</p> <p>Короткий зміст: Охарактеризувати процес поширення радянської політики у Придунав'ї; показати трагічну долю населення краю, розкрити процеси колективізації та радянської в Придунав'ї; сформулювати результати цих процесів.</p>	Середа (13.00 – 14.00 год.)
5	<p><i>Урок-карусель</i></p> <p>Тема: «Розкуркулення в рідному населеному пункті: крізь призму сучасного бачення»</p> <p>Цільова аудиторія: 9-11 класи</p> <p>Короткий зміст: Мета уроку-каруселі – залучити якомога більше учнів. Вони цілеспрямовано переміщуються з одного місця навчання в інше, тому кожен виконує роль учня, учителя та оратора.</p>	Четвер (12.00 – 14.00 год.)

	<p>Завдання: розвивати комунікативні навички, створювати комфортні умови та гарну емоційну атмосферу для всіх учасників заняття. Вміти працювати в команді та вміння висловлювати власні думки, стимулювати навчальний інтерес і внутрішню мотивацію, розкривати творчий потенціал учнів.</p>	
6	<p><i>Історико-краєзнавчий екскурс</i></p> <p>Тема: «Збережемо пам'ять про подвиг збереження нації».</p> <p>Цільова аудиторія: 6-11 класи.</p> <p>Анотація: Мета екскурсу – зібрати спогади старожилів про роки радянської влади на території Ізмаїльського району, виховувати в учнів особистісні якості, патріотизм, милосердя, людяність, повагу до загиблих та традиції померлих громадян України.</p>	<p>Четвер (14.00 – 16.00 год.)</p>
7	<p><i>Виставки</i></p> <p>Організація роботи тематичних виставок архівних документів, фотоматеріалів, творів мистецтва та літератури, присвячених подіям колективізації та розкуркуленню рідного краю.</p> <p>Цільова аудиторія: 1-11 класи.</p> <p>Анотація: Мета тематичної виставки – поглибити знання учнів з тем, які безпосередньо стосуються Батьківщини, об'єктивно висвітлити події, виховати у дітей почуття гордості за своїх предків.</p>	<p>Протягом тижня</p>

8	<p><i>Лінійка-реквієм</i></p> <p>Тема: «Не згасити пам'яті вогонь»</p> <p>Цільова аудиторія: 1-11 класи.</p> <p>Анотація: Мета даної лінійки – поглибити уявлення учнів про страшні голодоморні 1946-1947 рр., дати уявлення про історичні передумови виникнення Великого голоду, політику більшовиків проти українського народу, поглибити уявлення про історичні передумови виникнення голодомору, аналізувати причини, наслідки та значення голоду; використовувати свідчення очевидців, записи, архіви, ікони, презентації; вшанувати загиблих в період встановлення тоталітарного режиму в краї.</p>	<p>П'ятниця</p> <p>(9.00 – 10.00 год.)</p>
---	---	--

Цільова аудиторія цього тижня – учні 9-11 класів, адже ця тема вимагає свідомого осмислення подій та правильних висновків. Час занять визначається відповідно до шкільної програми та формату занять. Розглянемо кожен обраний вид курсу та позакласних заходів детальніше. З вступної лекції розпочинається шкільний тиждень історії. Проведення доручається викладачам, які мають високу професійну майстерність та досвід читання курсових лекцій на високому педагогічному, методичному та організаційному рівні.

Метою відкритих занять у середній школі є ознайомлення з новим матеріалом, поглиблення знань, залучення до лекції великої кількості учнів. Після відкритого уроку в школі для учнів відбувся благодійний базар зі збору коштів для німців. Ярмарку організовує кожен клас, долучитися до нього можуть батьки, тож кожен стає учасником благодійності у річницю страшної події у рідному місті. За результатами лекцій було вирішено провести конкурс на кращий твір серед десятикласників. Учні зможуть творчо вирішувати проблеми, висвітлюючи свою громадську позицію та розуміння поточних подій.

Також цього дня пропонується провести краєзнавчу годину для учнів 11 класу. Н. О. Гончарова зазначає, що для навчального процесу характерна невмотивованість учнів до вивчення історії. Це одна з перешкод для успішного вивчення того чи іншого матеріалу (Гончарова, 2009).

Тому можна зробити висновок, що виклад і просте пояснення теми не дають ґрунтовних результатів, оскільки ми не можемо перетворити процес навчання на автоматичне введення інформації в свідомість учня. Тільки розумова та особиста діяльність у курсі дасть результати. Цього успіху можна досягти за допомогою активного (інтерактивного) навчання. На даному етапі вчителі дуже зацікавлені в інтерактивних технологіях. За допомогою інтерактивних технологій вчителі створили всі умови для комфортного навчання. Саме на таких курсах учні відчують свою особисту та інтелектуальну здатність висловлювати свою думку.

Ще одна складова Тижня історії – тематичні виставки та майстер-класи. Особливо це стосується учнів 5-6 класів, які під час трудового навчання можуть виготовити свічки чи квіти, що відповідають темі голоду (жовті ромашки на синьому тлі). Тематичні виставки спонукають до глибшого розуміння процесів, що відбуваються в регіоні. Водночас висвітлення статистики (кількість жертв), гасла допомагають правдиво описати встановлення радянської влади.

Лінійка «Реквієм» цього тижня має на меті пролити світло на природу голоду 1946-1947 років і сформувати образ тоталітарної влади. Доречно використовувати статистику та запрошувати свідків подій. Крім того, під час заходу плануйте використовувати презентації, що є підкріплюючим фактором, оскільки чим більше рецепторів ми залучаємо, тим більше інформації ми запам'ятовуємо.

Чорною сторінкою в історії нашого села залишається колективізація. З приходом радянської влади сільське господарство зазнало глобальних змін. Створювалися колгоспи, МТС, ручну працю замінювали машини. Колгоспи – це зручна форма, за допомогою якої можна легко вливати ресурси в державний бюджет. Сталінське гасло суцільної колективізації після німецько-радянської

війни для усунення кризи активно втілювалося в життя послідовниками Комуністичної партії та Москви, яких було направлено на Придунав'я для швидкої розбудови колективізації.

Колективізація відбувалася примусовими темпами: людей зганяли в колгоспи лише терором і залякуванням. Людей примушували вступати до колгоспів, їхнє майно ставало державною, а земля, худоба, худоба і навіть птиця усуспільнювалися.

Друга хвиля колективізації супроводжувалася масовими репресіями, позбавленням прав селян, виселенням до Сибіру та на північ незгодних з владою. За квітень і п'ятирічку селяни втратили почуття власності, заробітна плата була низькою, праця не мала матеріальної мотивації. Досліджуючи це питання, ми дійшли висновку, що друга хвиля колективізації була однією з причин голоду 1946-1947 років.

У контексті цього тижня важливо спілкуватися зі свідками цих подій. Під час Тижня історії в школі вчителі проводять дослідження з учнями 6-11 класів. Протягом місяця учні працюють над питанням «Пам'ятаймо, бережімо пам'ять про народні подвиги». Вони працюють за розробленою нами анкетною:

1. Що ви знаєте про радянізацію Ізмаїльської області?
2. Чи відбулася зміна назв населених пунктів Ізмаїльської області?
3. Які нововведення впроваджено в повсякденне життя пересічних громадян?
4. Яким було ставлення місцевого населення до радянської влади?
5. Хто проводив колективізацію на території с. Долинське?
6. Які відомості вам відомі з доби колективізації у вашому рідному місті?
7. Чи постраждала ваша родина від репресій?
9. Що ви можете сказати про голод 1946-1947 рр.? Чим харчувалося місцеве населення? Якими були побутові умови?
11. Чим, на вашу думку, він відрізняється від рукотворного голоду 1932-1933 рр.?

13. Чи відвідували ви краєзнавчий музей у культурному комплексі села Долинське?

14. Що ви знаєте про результати та наслідки колективізації в Ізмаїльській області?

Щоб опитати більшість старожилів села, які були причетні до тих страшних часів, ми можемо створити кілька груп учнів. Після цього рекомендується створити папку, яка має зберігатися в шкільній бібліотеці для майбутніх поколінь.

Окрім опитування, учні мають ознайомитися з багатьма історичними документами та архівами сільської та шкільної бібліотеки.

Наша авторська розробка спрямована на вдосконалення та оновлення Тижня історії. Важливо працювати з учнями в нових форматах і методах. Ці напрацювання потребують подальшого впровадження для реформування сучасного освітнього процесу, активізації самостійної діяльності школярів та розвитку в них відповідних знань, компетенцій та навичок, а також здатності мислити та діяти поза нормами.

Виховний захід на тему:

«Голод 1946 – 1947-х років в селі Долинське»

Мета виховного заходу:

- **виховна:** виховувати здатність кожної людини на скорботу і пам'ять про мільйони загублених життів співвітчизників, виховувати патріотів своєї держави;
- **освітня:** ознайомити учнів з трагічним минулим нашого народу; вчити дітей бережно ставитися до історії своєї країни, розкривати її як білі, так і чорні сторінки;
- **розвиваюча:** розвивати вміння аналізувати, виділяти головне, порівнювати, узагальнювати і систематизувати, формувати гнучкість, самостійність, критичність мислення.

Форма проведення: розповідь з елементами бесіди, повідомлень.

Місце проведення: навчальна кімната.

Тривалість: 45 хвилин.

Обладнання: комп'ютер, дошка, проектор або інтерактивна дошка, хлібина, свіжі квіти, свічки (7 шт.), виставка книг і газетних матеріалів присвячених голодомору, свідчення очевидців, факти Голодомору, Указ Президента України «Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору», «Реквієм» А. Моцарта (mp3).

Хід виховного заходу

На столі — розламана хлібина, букет свіжих квітів, перев'язаних чорною стрічкою, свічка у підсвічнику.

Звучить вірш у виконанні старшокласника:

Вона сидить.. тремтять у неї руки
По зморщеним щокам тече сльоза.
А за вікном дощ плаче. Лиш гроза
Нагадує їй давнішні ті муки.
Хвилина. Її очі знов блищать,
І баба Галя знов у спогад рине,
Коли вона, маленька ще Галина
Із татом йде у поле жито жать.

Вчитель: Шановні діти та дорогі гості! Сьогодні ми проводимо годину пам'яті, щоб віддати данину пам'яті всім односельчанам, які померли від голоду та холоду.

Вчитель: 1946 рік був найчорнішим в історії нашого краю. Родючий ґрунт, гарний клімат, змінені темними ночами, задушливі дитячі плачі, які прагнуть до життя...

Лунає музика — «Реквієм» А. Моцарта (упродовж композиції звучатиме то тихіше, то гучніше). Учні виходять з обох боків і шикуються в журавлиний ключ.

1. Не звільняється пам'ять, відлунує знову роками
2. Я зітхну... Запалю обгорілу свічу.

3. Помічаю: не замки — твердині, ні храми — скам'янілий чорнозем — потріскані стіни плачу.

4. Піднялись, озиваються в десятиліттях з даліни, аж немов з кам'яної гори надійшли.

5. Придивляюсь: «Вкраїна, двадцяте століття»

6. І не рік, а криваве клеймо: «сорок шість».

Разом: То ж перегорнемо скорботні сторінки достовірної народної пам'яті.

Учень 1 (запалює свічку та виходить на сцену збоку по сходах):

Чобану Ганна Іллівна 1932 р. н., с. Долинське.

«У однієї жінки померла дочка, і вона вирішила поховати її сама. В одній руці вона тримала лопату, а в іншій руці несла дочку на кладовищі. Тоді була зима і земля була завмерла. Не маючи сил викопати могилу, вона поховала її в снігу».

Учень 2 (запалює свічку та виходить на сцену збоку по сходах):

Куртев Андрій Васильович 1937 р. н., с. Долинське.

«Одного разу до нас вночі увірвалися троє людей зі зброєю і почали обшукувати будинок. Вони нічого не знайшли. Щоб змусити батьків говорити, вони почали знущатися над дворічним сином Іваном».

Учень 3 (запалює свічку та виходить на сцену збоку по сходах):

Бринза Микола Дмитрович, с. Долинське.

«Коли мені було 12 років, засудили за колоски мене маленького на 5 років до важких робіт. Мама пухла разом із сестрою і померла на моїх очах. Одне спасіння: миші наносили в норки запаси, землею обгортали їх у круглих купках, а ми вже її роздовблювали взимку і забирали ці запаси».

Учень 4 (запалює свічку та виходить на сцену збоку по сходах):

Станева Олена Миколаївна 1938 р. н., с. Долинське.

«Брат мого батька не записався до колгоспу й залишився одноосібником. Спочатку у них все забрали, а потім сім'ю з чотирма малолітніми дітьми вислали до Сибіру. У потязі загинула дружина і 2 дитини».

Учень 6 (запалює свічку та виходить на сцену збоку по сходах):

Попова Дар'я Іванівна 1937 р. н., с. Долинське.

Жорстко карала влада і тих хто таємно, ночами ходив по полях і збирали колосся пшениці, Поля на той час охоронялись представниками влади. «16-річну доньку нашої сусідки помітили зі згортком колосків в полі, її спіймали і засудили на 10 років».

Вчитель: У Рені знаходився магазин, де продавали шкіри свиней, коней, корів. Люди її купували мили, варили і їли. На початку голоду в людей ще залишалися запаси продуктів, але в основному вони їли мамалигу (з кукурудзи) з розсолем квашеної капусти. Брали ядро соняшника розтирали і робили коржі. Готували терчъ – рідка каша з меленого ячменя або пшениці, кукурудзи, здебільшого на основі води. Лише на початку голоду в кого була корова, варили кашу на молоці.

Наприкінці 1946 р. випарювали, варили взуття, зроблене з натуральної шкіри. З часом у селі не лишилося ні собак, ні котів.

Ті хто вступав в колгосп працювали за корж (терчъ) і кисіль. Працівникам ферми (дояркам) давали кашу на молоці з кукурудзяної крупи (ionel).

Вчитель: Без болю не згадати страшні муки і переживання українського народу в 1946-1947 роках. Ще довго-довго з покоління в покоління будуть передавати батьки синам і дочкам, а ті своїм дітям спогади про тих, які залишили життя земне у пекельних муках.

Людей тоді померло багато, але людей не завжди ховали – не було сил. Мертвих збирали і вивозили на арабах (візках). Їх ховали в могилах, а замість хреста ставили камінь, і до цього дня збереглися ці могили з величезними каміннями замість хрестів. Випадків людоїдства в нашому селі не було зафіксовано.

Пограбування українського села в 1946 р. й вивезення до Москви і Ленінграда не тільки хліба, а й інших продуктів, призвело до масового голоду на більшій території України. Пік опухань і масової смертності припав на весну – літо 1947 р. Проте знесилені люди, гнані на лани й ферми колгоспним керівництвом, провели весняну посівну кампанію й жнива. Але українське село

так і не отримало продовольчої допомоги. Хлібозаготівельний план з урожаєм 1947 р. було виконано на 100 %.

Керівництво СРСР ретельно приховувало від світу факт масового голоду. Спецслужби піддавали цензурі листи людей за кордон. Документи, які висвітлювали механізм творення голоду, йшли під грифом «таємно», «цілком таємно», «особисто»... На офіційному рівні говорилось про «післявоєнні труднощі» та «утруднення з продовольством».

Як і під час Голодомору 1932–1933 рр., українські селяни намагалися роздобути продукти харчування за межами масового голодування. Однак це було важко зробити, адже за територію України їх не випускали.

За жнивими 1947 р. повернулися хлібозаготівлі та репресії за невиконання визначених показників плану хлібоздачі. 10 жовтня 1947 р. Л. Каганович і М. Хрущов переможно звітували перед Й. Сталіним про перевиконання хлібозаготівельного плану. Для тих, кому вдалося вижити, рабство не закінчилося, сите життя не настало. Селяни були прикріплені до колгоспів. Пенсії їм почали виплачувати з 1964 р., зарплати з 1966 р., а паспорти громадян СРСР вони отримали аж у 1974 р.

Вчитель: Голодуючі батьки у відчаї намагалися вивести своїх дітей у міста і залишати у притулках. Масове голодування породило нове сирітство. Дитбудинки були переповнені, тисячі українських дітей жило просто неба. Чисельність жертв масового голоду в Україні 1946-1947 рр. досі остаточно не встановлено. Нині науковці продовжують роботу із встановлення кількості загиблих.

«КОЛОСКИ», хореографічна композиція

(Із урожайного снопа по колосочку, коливаючи кожний, наче дитину, дівчата уносять їх у темряву відчаю. Номер іде під акомпанемент дзвоників на долонях дівчат, які в фіналі номеру створюють спільний скорботний дзвін, дівчата лишуються на сцені)

Виходить учениця в сорочці вишитій і читає монолог

Бозю! Що там у тебе в руці?

Дай мені, Бозю, хоч соломинку,
 Щоб не втонути в Голодній ріці!
 Бачиш, мій Бозю, я ще Дитинка,
 Тож підрости хоч би трохи бодай:
 Світу не бачила ще білого, Бозю,
 Я пташенятко, прибите в дорозі,
 Хоч би одненьку пір'їночку дай:
 Тато і мамо — холодні мерці.
 Бозю, зроби, щоб їсти не хтілось!
 Холодно, Бозю! Сніг дуже білий,
 ...Бозю, що там у тебе в руці?..

Виходять хлопці

Не мовчимо! Бо нас тепер багато!
 Не мовчимо! Не дасть змовчати біль
 Загублених, замучених тим катом,
 Що нині лаврів пожинає хміль.
 Не мовчимо! Бо з нами кожен третій,
 Померлий в той страшний голодомор.
 Бо з нами двадцять другий, тридцять третій
 І в сорок шостім пережитий мор.
 Не мовчимо, братове українці!
 Ми ж так мовчали в пору ту тяжку,
 Бо молимося хлібові, хлібинці,
 Що гірко дістається на віку.
 Не мовчимо! Доволі спати, брате,
 О, сестро, сльози витирай з очей.
 Не мовчимо! Не можна нам мовчати,
 Бо в душах зойки тих страшних ночей.

(Сучасна квартира. Вечір. Мама збирається до супермаркету: «Діти, досить грати на комп'ютері, займіться чимось іншим». Варуся бавиться ляльками, Марко читає Гаррі Поттера.)

В.: Марку, зліпи для моєї ляльки коника.

М. (шукає пластилін) – Варусю, а пластилін закінчився. (Підходить до хлібниці й починає розминати шматочок білого хліба та окраєць чорного..)

В.: Ой, Марку, хіба можна бавитися хлібом?

М.: Вірно, Бабуся казала, що то гріх. Крихти зі столу потрібно гарненько згорнути і дати пташкам.

В. (піднімаючи окраєць хліба): А коли впаде крайчик, то його треба підняти і поцілувати (цілує). – Марку, а чому у вікнах будинків палахкотять свічечки?

М.: (здивовано) Не знаю, наша мама запалювала свічку тоді, коли в цілому районі вимикали світло. А тут і свічки, і світло. Дивно.

(Хлопчик доліплює колісницю і ... полетів ...)

М.: Уяви собі, що ми пролітаємо над містом. Вже залишились позаду вулиці, будинки, магазини, рідна школа і садочок.

В.: А тепер під нами порожні поля, на яких біліє трохи снігу. А ось ніби й село, де живуть дідусь з бабусею. Але чому так темно, собаки не гавкають, людей нема, моторошно якось.

М.: А що це на деревах біліє? Аж ніяк не сніг, це якісь фігурки, але з такими сумними заплаканими очима. Варусю, у твоїх книжках вони усміхалися.

В.: Та це ж ангелики. Давай послухаємо, про що ті крилатики розмовляють. (під супровід музики, ніби танцюючи, з'являються ангелики)

1-ий: Я так хотів їстоньки, а мама все плакала і казала, що ось-ось повернеться татко і принесе хлібчика. Я бачив, як напередодні мама зав'язала в хустинку свої золоті сережки, перстень, коралове намисто й благала татка повернутися з хлібом. Та не дочекався я ні татка, ні хліба.

2-ий: А я ходив до лісу і зрізував кору, бабуся варила її, і ми їли, але потім так болів животик, так нудило, що аж згадувати страшно...

З-ий: А ми... їли цвіт акації, щипали травичку й поволі вмирали.

(Ангелята виходять)

Повертається мама, ніжно обнімає дітей й дає пухленькі булочки з родзинками.

Діти кладуть булочки на тарілочку і дівчинка каже:

В.: То для ангелят!..

Вчитель: У запізній жалобі схилимо голови в каятті перед світлою пам'яттю тих, хто загинув. Вони згасли як зорі.

Діти виходять зі свічками в руках і шикуються у вигляді журавлиного ключа.

Метроном хвилина пам'яті

Вчитель: Нехай у ваших душах залишиться цей маленький вогник свічечки, як спомин про тих, кого сьогодні немає серед нас, які померли страшною смертю, дай, Боже, щоб це ніколи більше не повторилось!

Хай світло від свічки у небо летить,

Хоча б одну душу зігріє в цю мить.

Щоб душа ця загублена спокій знайшла

І у вічність до Бога вона відійшла.

Вчитель: Пройдуть роки, минуть десятиліття, а трагедія голоду 1946 – 1947 років все одно хвилюватиме серця людей. І тих, кого вона зачепила своїм чорним крилом, і тих, хто народився після тих страшних років. Вона завжди буде об'єднувати всіх живих одним спогадом, одним сумом, однією надією.

Улюблений і щирий мій народе,

Не зрадь могил згорьованих дідів,-

Зазнавши мору і колючок дроту,

Вони не дожили до заповітних днів.

Порізнений, єднайся, мій народе!

Твій час настав, зоря твоя зійшла.

Не допусти, щоб маревом свобода

До тебе вічно йшла. І – не дійшла.

Народе мій, ставай мерщій на ноги,
У праці крила дужче розправляй,-
І ти спізнаєш радість перемоги,
Збагатиш свій чудовий рідно край!

Вчитель: Озиратися в минуле треба кожному. Треба осмислити власне минуле, зрозуміти його, бо історія повторюється. І коли люди не зроблять сьогодні висновків, то вони будуть ходити по колу.

Вчитель: Нині доля Батьківщини в руках Ваших батьків, завтра – у Ваших. Аби трагедії народу ніколи не повторилися необхідно, щоб Ваші руки були міцними, надійними, голови – світлими, а серця – благородними.

Отже, на даний момент дуже важливо працювати з учнями в нових форматах і методах. Наші напрацювання потребують подальшого впровадження для реформування сучасного освітнього процесу, активізації самостійної діяльності школярів та розвитку в них відповідних знань, компетенцій та навичок, а також здатності мислити та діяти поза нормами.

ВИСНОВКИ

Сьогодні історія селян України, потребує проведення нових й дуже уважних досліджень. Особливо це стосується періоду існування радянської влади на теренах України. Тоталітаризм, голодомори, примусова колективізація, депортації, знищення селянства – ось основні маркери влади совєтов в Україні. Однак цей етап неоднозначної долі десятиліттями спотворювався радянською історіографією, метою був цілковитий захист земельної політики комуністичної партії та СРСР, виправдання всіх негативних факторів і явищ. Життя вимагає відтворити реальну картину одного з найдраматичніших періодів української історії, коли з волі більшовицьких вождів над усією Україною нависла смертельна загроза втрати своєї національної ідентичності, втрати українців, як нації. Широкий доступ до колись засекречених архівних документів і матеріалів звільнив дослідників від методологічних, ідеологічних і догматичних засад комуністичної ідеології, відкривши безмежні можливості для відтворення правдивої картини української селянської історії (переважно ХХ ст.).

Історія колективізації та колгоспного будівництва була пріоритетною темою на сторінках досліджень в радянський період і тому широко висвітлювалася багатьма суспільствознавцями. По-перше, дослідники-аграрії намагалися довести марксистсько-ленінські методологічні принципи та ідейно-політичні настанови партії більшовиків і радянського керівництва щодо селянства. На думку можновладців, навіть в умовах соціалістичного ладу неминуче будуть присутні буржуазні елементи, ворожі радянському ладу, тому їх необхідно або усупільнити і колективізувати, або ліквідувати як клас. По-друге, для виправдання кривавої політики радянської доводилися аргументи про добровільність селянської колективізації та підтримку селянами земельної політики більшовицької партії. Противниками реалізації на сторінках радянської літератури виступала лише сільська буржуазія – жорстокий експлуататор та смертельний ворог влади. По-третє, історики доводили переваги колгоспного виробництва над дрібним, стверджуючи, що воно давало широкі можливості для розвитку села, культурно-технічного піднесення і добробуту

селян. В процесі розширення демократичних свобод українська історіографія поступово переглядала окремі важливі питання радянської доби, зокрема історію колективізації та селянства загалом. Цей шлях колективізації, а головне реальний стан сільського господарства, в основному післявоєнного періоду, коли селяни фактично насильно прикріплені до колгоспів. В умовах незалежності Української держави почалося ґрунтовне переосмислення історії радянської доби, в тому числі й долі українського селянства.

Джерельна база даного дослідження визначається відповідно до конкретної ситуації науково-дослідної роботи. Основу роботи складають архівні матеріали та інтерв'ю зі старожилами придунайських сіл. Всього опрацьовано 15 архівних фондів ГО «Ізмаїльський архів» та опитано 28 респондентів. Статистичні збірники та збірники документів, видані за радянських часів, містять відомості про структуру сільськогосподарського виробництва, урожайність і продуктивність тваринництва. Однак вони надають інформацію про необ'єктивний вибір і тому потребують критичного аналізу. В якості джерела авторка також використовувала регіональні газети, що видавалися в радянських період.

Характерні риси процесу радянзації Придунав'я, були наступні:

- Запровадження радянської моделі управління в Ізмаїльській області переважно базувалося на загальноприйнятій формулі – встановлення партійної системи, встановлення нових органів влади, реорганізація соціально-економічного сектору та встановлення тотального контролю над усіма сферами життя.
- Цей процес в регіоні мав певні особливості: радянська Придунав'я почалася пізніше, ніж в решті територій України. Радянська влада негайно розпочала націоналізацію промислових, торгових і культурних об'єктів, засобів виробництва, землі, а також примусову колективізацію.
- Поряд з колективізацією, індустріалізацією та культурно-ідеологічними перетвореннями влада комуністів зіткнулася в

Придунав'ї з небаченим поліетнічним складом. Зміна соціально-етнічної структури краю, заміна українського, болгарського, молдовського населення російськомовними представниками стала одним з важливих завдань влади й маркером радянзації.

- Одним з напрямків радянзації стала ліквідація історичної пам'яті народу, нав'язування власних (комуністичних) наративів і героїв. Наслідки цієї політики ми відчуваємо ще й досі.

Колективізація в Ізмаїльській області розпочалася з націоналізації землі. Безземельні та малоземельні селяни отримали частину землі за рахунок великих одноосібних господарств. Так звані «соціалістичні перетворення села» розпочалися з створення радгоспів, колгоспів і МТС. Послугами МТС могли користуватися виключно малозабезпечені господарства та колгоспи. У перший рік радянської влади в регіоні (червень 1940 – липень 1941 рр.) політика колективізації не знайшла підтримки населення. Першими до колгоспу вступали ті, кому нема було чого втрачати. Створення колгоспів здійснюється шляхом пропаганди, а також силовим шляхом. У заможних власників і церков відбирали землю, техніку та худобу. Всього за перший рік радянської влади в Придунав'ї було створено лише 40 колгоспів, що є яскравою ілюстрацією небажання місцевого селянства підтримувати цю політику.

На завершальному етапі Другої світової війни, восени 1944 р. комуністи повернулися до регіону й продовжили запровадження радянської влади. Продовжилася й примусова колективізація. З цього часу влада стала ще більш жорстокою по відношенню до всіх незгодних або так званих «ворожих елементів». Утискам, арештам і репресіям підлягали всі, хто ще тримався за свою землю. Депортація та примусове виселення до Сибіру і середньої Азії очікувало на так званих «куркулів». До кінця 1947 р. колективізація в Придунав'ї не була завершена – більше 20% селянських дворів все ще були одноосібними.

Радянська влада вже менше часу приділяла питанням переконання селян – основним важелем стали погрози й тортури. Однак для збереження «гарної картинки» весь ідеологічний апарат сталінського режиму був спрямований на

підкреслення переваг колективного господарювання. Щоб переконати людей у необхідності колективної праці, влада проводила різноманітні мітинги, конференції, семінари, конференції, лекції, використовувала радіо, кінотеатри та засоби масової інформації.

Наприкінці 1949 р. було оголошено, що колективізація в Придунав'ї завершена, хоча архівні документи демонструють нам, що й на той час певна частина селян регіону зберігала свою самостійність. Це є черговим підтвердженням брехливої пропаганди радянської влади, яка завжди намагалася видати бажане за дійсне. Іноді владі приходилося піддавати критиці своїх підлеглих або за невиконання або за перевиконання вказівок партії. Так, 1944 по 1950 роки у колгоспах було чимало проблем, серед яких основними можна назвати низьку організацію праці, відставання соціалізації землі та майна, необґрунтований облік праці, «зрівнялівку», слабку трудову дисципліну тощо. Колективна безвідповідальна система призвела до великої кількості порушень та зловживань з боку місцевого керівництва.

Провальна колективізація стала однією з причин голоду 1946-1947 рр. на півдні Одеської області. Неврожай і голод торкнувся значної частини територій Південної України, однак в Ізмаїльській області він був найтяжчим, з найбільшою кількістю випадків канібалізму. Незважаючи на жахливий стан населення, влада не змінювала планів та вимог до селян для виконання сумнозвісних планів. Певні поступки були зроблені лише після зростання соціальної напруженості та високої смертності на селі. Люди масово вмирали від недоїдання. Медичні заклади не могли прийняти велику кількість пацієнтів. Найбільше від голоду постраждали колись заможні села. Більше пощастило людям з присадибною ділянкою чи худобою та колгоспникам. Щоб не померти з голоду, люди продавали особисті речі та майно. Звичним явищем стали крадіжки. Загалом від голоду загинуло понад 10 відсотків усього населення Ізмаїльської області.

Поєднання класних і позакласних заходів має стимулювати потенціал освіти, поєднаної із зусиллями вчителів і батьків, для кращого розуміння та

передачі історичної пам'яті, в тому числі й про колективізацію та голод у рідному населеному пункті, з метою підвищення цінності власної країни, демократії та свободи, усвідомлення суспільної діяльності та відповідальності. Наше дослідження має регіональний характер, тому ми розробили «Тиждень історії школи», присвячений темам колективізації, децентралізації та голодомору 1946-1947 років в Придунав'ї. У рамках «Тижня історії» передбачається проведення публічних лекцій, благодійного ярмарку, конкурсу кращих есе, клас-карусель, спеціальної виставки, майстер-класу, класу пам'яті та реквієму. Проблеми, окреслені в нашому дослідженні, потребують подальшої уваги. Збереження нашої власної історії, своїх національних героїв і традицій залежить від нас самих. Головне – не піддаватися пропаганді ворожої країни, вміти протиставити правду історії брехливим скрепам країни-окупанта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Агафонова Н., Луньова О. (2019). Ліквідація партійних осередків проурядових, профашистських, націоналістичних партій в Придунайському краї України у ході політичної уніфікації 1940 - 1941 рр. Соціально-гуманітарний вісник. № 26-27. С. 90-93.
2. Архівний відділ Ізмаїльської міської ради (далі АВІМР). Ф. 242-Т. Оп.1. Спр. 13. АВІМР. Ф. 242-Т. Оп.1. Спр. 27. АВІМР. Ф. 242-Т. Оп.1. Спр. 194.
3. Архівний відділ Татарбунарської районної ради (далі АВТРР). Ф. Комісія з питань відновлення прав реабілітованих. Спр. 18.
4. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
5. Бачинська О. (2008). Етносоціальний склад і шляхи міграцій населення Придунайського регіону кінця XVIII - початку XIX століть (на прикладі міста-фортеці Ізмаїл). Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.). К.: Інститут історії України НАН України. Вип. 1. С. 149-156.
6. Бачинський А. Д. Возз'єднання Придунайських земель з радянською Україною і початок соціалістичних перетворень у краї. УІЖ. 1980. № 7. С. 55–64; Бачинський А.Д. Соціалістичні перетворення в промисловості та на транспорті Радянського Придунайського краю (1940-1941 рр.). Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. К., 1982. Вип. 15. С. 32–37; Бачинский А. Д. В семье советской: Социалистическое строительство в Придунайских землях УССР. К.-Одесса : Вища шк., 1984. 171 с.
7. Башли М.І. Голод 1946-1947 рр.: історичні, філософсько-психологічні та педагогічні аспекти. III Дунайські наукові читання: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (18-19 травня 2017 р.). Ізмаїльський державний гуманітарний університет; відп. ред. Л.Ф. Циганенко. Ізмаїл: РВВ ІДГУ; СМІЛ, 2017. Вип. 3. С. 295-299.
8. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали: у 2-х кн. Кн. 2. К.: Либідь – Військо України, 1994. 688 с.

9. Бондар Михайло Кузьмич 07.10.1950 р. н., с. Першотравневе Ізмаїльського району Одеської області.

10. Василенко С.М. (2015). Повоєнні репресії проти селян України (1944-1953). Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили. Вип. 15. С. 22-28.

11. Верховцева І. Г. Село Південної Бессарабії в умовах радянізації краю. Український селянин. 2010. Вип. 12. С. 235-237.

12. Верховцева І.Г. Колективізація сільського господарства в Українському Подунав'ї: аграрно-культурні аспекти. Гуржіївські історичні читання. 2011. Вип. 4. С. 264-266.

13. Волчанова Акуліна Дмитрівна 1927 р.н., с. Василівка Болградського району Одеської області.

14. Вороной Ольга Анікеєвна 13.01.1934 р.н., с. Кислиця Ізмаїльського району Одеської області.

15. Газета «Прапор рад» (рос. «Знамя Советов»). 1946. № 23. № 24. № 27. № 28. № 29. № 30. № 41. № 44. 1947. № 6. № 15.

16. Голод в Україні 1946-1947. Документи і матеріали. Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1996. 376 с.

17. Гончарова Н.О. Методика викладання історії у вищій школі: навчальний посібник. Харків: ФОП Шейніна О.В., 2009. С. 328.

18. Градинар Г.І. (2020). Проведення насильницької колективізації на території Півдня Одещини (1944-1948 рр.). Історія, археологія, бібліотечна та архівна справи: актуальні проблеми науки та освіти. Кропивницький. С. 82-85.

19. Градинар Г.І. Масштаби голоду та репресій в Ізмаїльській області (1946-1948). III Дунайські наукові читання: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (18-19 травня 2017 р.). Ізмаїльський державний гуманітарний університет; відп. ред. Л.Ф. Циганенко. Ізмаїл: РВВ ІДГУ; СМІЛ, 2017. Вип. 3. С. 58-62.

20. Грекова І. Колективізація та розкуркулювання 1948 р. в болгарських селах Північного Причорномор'я. Питання історії України. 2010. Т.13. С.241-244

21. Гридковець, Л. М. Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу: монографія. Львів: Скриня, 2016. С. 345.
22. Делі-Славова Надія Іванівна 1936 р. н., с. Вільне Тарутинського району Одеської області.
23. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.12.2022).
24. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. 1917-1957 гг. Сборник документов: в 4-х т. Т. 3.: 1946-1952 гг. Москва: Госполитиздат, 1958. 704 с.
25. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. 1917-1957 гг. Сборник документов: В 4-х т. Т. 4.: 1953-1957 гг. Москва: Госполитиздат, 1958. 864 с.
26. Дорошева А. О. Новий порядок на землях Південної Бессарабії у 1941-1944 рр. Гілея: науковий вісник. Вип. 105. С. 63-68.
27. Дроздов В. (2017). Етнічний склад міського населення Південної Бессарабії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (за матеріалами офіційної статистики). Міграції в історії і етнічних процесах України. Одеські етнографічні читання: Збірка наукових праць: наукове видання. Одеса: Одеський національний університет. С. 135-145.
28. Дроздов В. В. Хлібозаготівельна кампанія в Ізмаїльській області у 1946-1947 рр. ІІІ Дунайські наукові читання: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (18-19 травня 2017 р.) Ізмаїльський державний гуманітарний університет; відп. ред. Л.Ф. Циганенко. Ізмаїл: РВВ ІДГУ; СМІЛ, 2017. Вип. 3.С. 90-95.
29. Дротенко Віктор Йосипович 1938 р. н., с. Дивізія Татарбунарського району Одеської області.
30. Друкова Валентина Кирилівна 1931 р. н., с. Першотравневе Ізмаїльського району Одеської області.
31. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 1: В.

Кубійович; Заст. гол. ред. М. Глобенко. Наукове товариство ім. Шевченка. Париж; Нью-Йорк, 1955. 400 с.

32. Євченко Тетяна Василівна 29.01.1957 р.н., с. Кислиця Ізмаїльського району Одеської області.

33. Ємельянова (Полтавська) Парасковія Тимофіївна 1933 р.н., м. Ізмаїл Одеської області.

34. Залож Федір Іванович 1934 р.н., с. Утконосівка Ізмаїльського району Одеської області.

35. История Коммунистической партии Советского Союза: В 6 т. Т. 5. Москва: Политиздат, 1980. Кн. 2. 691 с.

36. Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в областях Української РСР. - К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1962. 316 с.

37. Івасюта М. К. Соціалістична перебудова сільського господарства в новоприєднаних областях Української РСР. Український історичний журнал. 1959. №4. С 3-13.

38. Ізмаїльський історико-краєзнавчий музей Придунав'я (далі ІКМП). Справа: Листування з Одеським управлінням Служби Національної безпеки України з питань реабілітації репресованих. 41 арк.

39. Історія міст і сіл УРСР. Одеська область. Київ: Харківська книжкова фабрика ім. М.В. Фрунзе, 1978. 910 с.

40. Історія народного господарства Української РСР : у 3 т., 4 кн. — Т. 3, кн. 1 / Т. І. Дерев'янкін, Р. Д. Толстов, Б. М. Орловський та ін. / Редколегія тому: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. К. : Наукова думка, 1985. 464 с.

41. Історія селянства Української РСР. Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів / Редкол.: І. І. Компанієць (відп. ред.) та ін. АН Української РСР. Інститут історії. К.: Наукова думка, 1967. 536 с.

42. Князев Віктор Федорович 1940 р. н., м. Арциз Одеської області.

43. Кобзаренко Марія Григорівна 08.11.1945 р. н., с. Кислиця Ізмаїльського району Одеської області.

44. Коваль М.В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного

- господарства (1945-1955 рр.). Український історичний журнал. 1990. № 4. С. 83
45. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі КУІА). Ф. Р-470. Оп.1. Спр. 1, 73 арк.
46. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1971. Видання 8-е, доповн. і виправл. Т. 6: 1941-1954. К.: Політвидав України, 1980. 524 с. 103
47. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1971. Видання 8-е, доповн. і виправл. Т. 7: 1955-1959. К.: Політвидав України, 1981. 534 с.
48. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1971. Видання 8-е, доповн. і виправл. Т. 8: 1959-1965. К.: Політвидав України, 1981. 540 с.
49. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939-1958 рр.). Львів: Вища школа, 1975. 239 с.
50. Кравченко Анатолій Пилипович 26.09.1951 р. н., с. Кислиця Ізмаїльського району Одеської області
51. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. Київ: Основи, 1997. 425 с.
52. Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. Мюнхен, 1957. 114с.
53. Лебедець О.М. Українське Придунав'я: минуле та сучасне: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Одеса: Астропринт, 2002. 208 с.
54. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Кн. 1, Львів "Галицька видавнича спілка, 1993. 798 с.
55. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Кн. 2, Упоряд. Я. Лялька та ін. Львів "Галицька видавнича спілка 1997. 664 с.
56. Луньова О.К. Об'єкти сфери послуг у контексті практики націоналізації в Українському Подунав'ї: 1940-1941 рр. Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. Вип. 16 (60).

С. 68-74.

57. Луньова О.К. Політика і практика націоналізації промислових об'єктів в Українському Подунав'ї на першому етапі радянізації. Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету(15-17 жовтня, 2015 р.) Ізмаїльський державний гуманітарний університет; відп. ред. Л.Ф. Циганенко. Ізмаїл: РВВ ІДГУ; СМІЛ, 2015. Вип. I. С. 53-55.

58. Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія - організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР). Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1963. 696 с.

59. Малько О. О. Робітничий клас - трудівникам села. Київ: Наукова думка, 1978. 134 с.

60. Малярчук О.М. Аграрна політика партійно-радянської влади (1944-1964 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів: 2005. 20 с.

61. Михайлуца М. (2004). Здійснення органами ДПУ-НКВС України репресій проти Православної церкви на Одещині (1930-ті - 1940-ві рр.). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 1/2 (22/23). С. 429-450.

62. Михайлуца М. Південна Бессарабія: рік радянізації і перші дні війни. Краєзнавство. 2011. № 2. С. 64-72.

63. Народне господарство Української РСР: Статистичний щорічник. До 60-річчя утворення СРСР: Відп. за вип. Б.А. Сівко. К.: Техніка, 1982. 383 с.

64. Народное хозяйство СССР в 1961 г. Статистический ежегодник. Москва: Госстатиздат, 1962. 861 с.

65. Народное хозяйство СССР в 1964 г. Статистический ежегодник. Москва: Статистика, 1965. 887 с.

66. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1994. 560 с.

67. Нечитайло В.В. Українське селянство: важкий шлях до волі.

Кам'янець-Подільський: Апостроф, 1995. 192 с.

68. Панченко П.П., Талан Є.П. Світлий час колгоспного селянства. Київ: Політвидав України, 1980. 111 с.

69. Пеливан К.К. Голод в Южной Бессарабии 1946-1947 гг.: Арцизский район Одесской области. Арциз: Димант, 2008. 208 с.

70. Процеси радянзації Південної Бессарабії (1940-1946 рр.) у документах державного архіву Одеської області у м. Ізмаїл: наукова розвідка. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». № 782. С. 135-140.

71. Рибак В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.). Київ: Рідний край, 1997. 166 с.

72. Романюк І.М. (2004). Соціально-економічне та культурне становище сільських населених пунктів українського Подунав'я в 1940-х - на початку 1950-х рр. Український селянин. С. 290-292.

73. Советский Придунайский край (1940-1945 гг.): документы и материалы. Сост. А.Д. Бачинский и др.; отв. ред. И.А. Хливненко и др. Одесса: Маяк, 1968. 407 с.

74. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР: У 2-х т. Т 2. К.: Наукова думка, 1968. 345 с.

75. Тарасова Т. Б. Сучасні психолого-педагогічні виклики щодо навчального процесу у загальноосвітній школі // Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 8 грудня 2016 року : у 3 ч. Суми: ФОП Цьома С.П., 2016. Ч. 2. С. 298 – 301.

76. Татаринів І. (2017). Мобілізації та призовні кампанії в роки Першої світової війни (за матеріалами Бессарабської губернії). Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій : Колективна монографія. К.: Кондор Видавництво, 2017. С. 93-110.

77. Татарко І.І. (2015). Соціально-економічний та культурно-освітній розвиток болгарського населення Ізмаїльської області УРСР та півдня МРСР у 1944-1954 рр. Гілея: Науковий вісник. № 101. С. 80-84.

78. Українська суспільно-політична думка у 20 столітті: Документи і 104 матеріали: У 3-х т. Сучасність, 1983. Т. 1. 510 с.; Т. 2. 429 с; Т. 3. 443 с.

79. Хаджирадева В.П. (2004). Аграрні перетворення в Бессарабії в 1940-1941 рр. Український селянин. Вип. 8. С. 284-286.

80. Циганенко Л. (2015). Євреї Південної Бессарабії: особливості розселення та господарчої діяльності (перша половина XIX ст.). Краєзнавство. Вип. 1-2. С. 157-164.

81. Циганенко Л.Ф. (2020). Коллективизация в Придунавье (1940-1941, 1946-1947): этапы, методы реализации, последствия. *Perspectivele și Problemele Integrării în Spațiul European al Cercetării și Educației*. Кагул. С. 277-284. URL : https://ibn.idsi.md/vizualizare_articol/116606 (дата звернення: 07.12.2022).

82. Шепета М.Т. Допомога робітничого класу України колгоспному селу у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951-1958 рр.). Чернівці: Обласне видавництво, 1970. 115 с.

83. Шульга І.В. Робітничий клас – колгоспному селянству (Комуністична партія України – організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951-1965 рр.). К.: Вид-во Київського університету, 1971. 149 с.

84. Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945-1952 рр.). К.: Політвидав України, 1965. 255 с.

Інтернет-ресурси:

85. Методичні рекомендації щодо викладання історії, основ правознавства, громадянської освіти та курсів духовно-морального спрямування у 2022/2023 навчальному році // Шкільне життя. URL: <https://www.schoollife.org.ua/metodychni-rekomendatsiyi-shhodo-vykladannya-istoriyi-osnov-pravoznavstva-gromadyanskoyi-osvity-ta-kursiv-duhovno-moralnogo-spryamuvannya-u-2022-2023-navchalnomu-rotsi/> (дата звернення: 07.12.2022).